

Kloosters aan de Hinthamerstraat en in de omgeving van de Sint-Janskerk op de plattegrond van 's-Hertogenbosch van Barlandus, circa 1572. Van onder naar boven, langs de Dieze, parallel aan de centraal lopende Hinthamerstraat: de gasthuizusters (die vroeger aan de rechterzijde van de Hinthamerstraat woonden), de predikheren en de Zusters van Orthen. Rechts van de Sint-Janskerk is de kerk van het Groot Begijnhof (nu de Parade) getekend met erboven het aangrenzende zwartzusterklooster aan de Papenhulst. Schuin links daarboven is aan de Clarastraat het clarissenklooster weergegeven (BHC, 343 *Collectie kaarten en tekeningen*, inv. nr. 1999)

Jan Sanders

Verkloosterling in het vijftiende- eeuwse 's-Hertogenbosch

's-Hertogenbosch werd in de middeleeuwen bevolkt door vele geestelijken. Naast de grote schare seculieren herbergde de stad talrijke kloosterlingen van verschillende aard. Naar schatting bestond de Bossche bevolking in de zestiende eeuw voor achttien procent uit geestelijken.¹ Daarmee scoorde de stad procentueel het hoogst onder de Brabantse steden. De kloosterlingen onder hen hadden, parallel aan de ontwikkeling van de stad, binnen en buiten de muren onderdak gevonden en geschapen in gebouwen die voldeden aan hun eisen. Wanneer hun gemeenschappen groeiden was aanpassing van hun woning veelal noodzakelijk. Lukte dat om een of andere reden niet, dan moesten ze op zoek naar een andere woongelegenheden. Sommige enthousiast begonnen stichtingen haalden het niet en verdwenen. Anderen smolten al dan niet onder dwang samen, wat met spanningen gepaard kon gaan. De wereldlijke en geestelijke overheid probeerde grip te houden op deze bewegingen en waar mogelijk ze bij te sturen om uitwassen te voorkomen en om, op zijn minst, invloed te behouden. Omgekeerd zochten de nieuwe stichtingen de steun van de gevestigde kerkelijke en wereldlijke instellingen.

Er waren kloosterlingen die al in een ordeverband waren ondergebracht toen ze zich in de stad vestigden. Hier werkten het toeziende oog van de orde en de regels die gevolgd moesten worden sturend en louterend. Nadere afspraken met de stedelijke en geestelijke overheid voorkwamen botsingen. Maar ook dan ging het nog wel eens mis omdat iedere nieuwkomer zijn eigen plaats onder de zon wilde verwerven. Met geestelijk geroepen die buiten ordeverband leefden, lag het ingewikkelder. Deze vrije vogels, die letterlijk ongeordend en ongeregeld het experiment niet schuwden en buiten de geëffende paden wandelden, lieten zich moeilijker in de gewenste banen leiden. Kerk en staat was er veel aan gelegen ook deze groep binnen de afgepaalde terreinen te leiden.

In dit artikel gaan we na hoe tussen de dertiende en de vijftiende eeuw het religieuze landschap zich in 's-Hertogenbosch ontwikkelde en hoe dit uitmondde in een herbronning op de kloosterregel.² Semi-religieuze groeperingen werden ingekapseld in een orde, kregen een kloosterregel en 'vervloosterden': in korte tijd ontwikkelden ze zich tot kloosterlingen. Daarnaast ontstonden er devotionele groepen die nieuwe religieuze levensvormen ontwikkelden en in mindere mate vloosterden. Om dit beeld goed te kunnen volgen moeten we in een aantal gevallen de gegevens over deze gemeenschappen uit de oudere literatuur corrigeren.

¹ De geestelijken binnen de katholieke kerk worden verdeeld in een seculier deel en een regulier deel. In tegenstelling tot de seculiere clerus volgen de regulieren een kloosterregel en leven doorgaans in kloosterverband, gegroepeerd in diverse kloosterordes.

² Ook voor andere steden zijn vergelijkbare studies uitgevoerd. Zie bijvoorbeeld voor de situatie in Nijmegen de scriptie van Martijn Cissen over Nijmeegse vrouwenkloosters: Martijn Cissen, *Vrouwenkloosters en beginhuizen in Nijmegen* (Nijmegen, 2004) waarvan een bewerking te vinden is: http://www.huisvandenijmeegsegeschiedenis.nl/info/Vrouwenkloosters_en_beginhuizen

Nieuwe religieuze gemeenschappen in de stad

De overdaad en luxe binnen de Kerk in de elfde en twaalfde eeuw leidden tot het ontstaan van groeperingen die op zoek gingen naar het armoede-ideaal uit de beginjaren van de Kerk. Hervormingspredikers als Norbertus van Xanten en later Franciscus van Assisi en Dominicus Guzman konden binnen de gevestigde structuren van de Kerk gebracht en gehouden worden en vormden nieuwe, kerkelijk erkende gemeenschappen, respectievelijk norbertijnen, franciscanen en dominicanen. Andere groeperingen, zoals de katharen, plaatsten zich echter buiten de Kerk en riepen vervolging over zich af.

Rond 1100 waren naast de belangrijkste kloosterorde in het Christelijke Westen, de benedictijnen, nieuwe orden ontstaan, zoals kartuizers, cisterciënzers en norbertijnen. Iedere orde legde andere accenten in haar geloofsbeleving. Hun kloosters waren in hoofdzaak op het platteland gevestigd en maakten deel uit van de rurale economie. Rond 1200 boden de groeiende steden ideale woonplaatsen voor een nieuw type kloosterling. Hun afhankelijkheid van de plattelandseconomie was minder groot, omdat zij, gevestigd binnen de bevolkingscentra, in hun inkomsten voorzagen door bedelen. In veel steden ontstonden rond die tijd kloosters van franciscanen (minderbroeders) en dominicanen (predikheren), levend volgens een kerkelijk goedgekeurde regel binnen een rechtstreeks onder de paus ressorterend ordeverband.

Aanvankelijk werden ook vrouwen opgenomen bij de norbertijnen en cisterciënzers, vaak in dubbelkloosters, gebouwen waarin mannen en vrouwen woonden in van elkaar afgescheiden afdelingen. Sinds de afwijzende houding van deze orden hiertegen, respectievelijk in de decennia voor en na 1200, konden vrouwen niet meer bij hen terecht. Nieuwe vrouwelijke orden konden na het Tweede Lateraans Concilie (1139) niet meer gesticht worden. Voor vrouwen waren daarmee de mogelijkheden tot een kloosterleven beperkt. Nieuwe leefvormen, vooral voor vrouwen, kwamen dientengevolge hoofdzakelijk in de steden op. Het bekendst zijn de begijnen en hun minder talrijke mannelijke tegenhangers, begarden of bogarden, die in de dertiende eeuw parallel aan de franciscanen en dominicanen de steden gingen bevolken. In hun zoektocht naar nieuwe religieuze uitingen bereikten dergelijke groeperingen de rand van het kerkelijke spectrum. Hun samenwonen buiten ordeverband en zonder regel en strikte controle riep vragen op omtrent de zuiverheid van hun bedoelingen. De aarzelende houding van de bedelorden tegenover vrouwen veranderde na enige tijd. Ze ontwierpen voor hen een afzonderlijk statuut, een 'tweede regel'. Zo konden kloosters van dominicanessen en clarissen (franciscanessen) gesticht worden.

Er werd bovendien een mogelijkheid geschapen een religieus leven in gemeenschap te leiden zonder strakke richtlijnen, namelijk via de zogeheten 'derde regel'. Zowel de regel van Dominicus als die van Franciscus vormden daarvoor een basis. Losse gemeenschappen, vaak als penitenten (boetelingen) aangeduid, ontkwamen door het aanvaarden van deze regel aan mogelijke beschuldiging van ketterij. Regelingen voor dergelijke gemeenschappen van dolenden tussen wereld en Kerk hadden zich aanvankelijk meestal op lokaal of regionaal niveau ontwikkeld totdat de predikheren zich in 1285 over hen ontfermden. Deze broeders en zusters van boetvaardigheid konden zich als derde orde aan de predikheren verbinden (na de dominicanen als eerste en de dominicanessen als tweede orde). De eerste zusters die dit leven gemeenschappelijk wilden leiden, gingen in het begin van de veertiende eeuw samenwonen in Rome. Vandaaruit verspreidde deze levenswijze zich.³ De derde orde van Franciscus ontstond enkele jaren later in Italië als een vergelijkbare organisatie van leken. Oorspronkelijk georganiseerd in broederschappen kregen deze penitenten in

1289 een vaste kerkelijke vorm doordat de paus bij bul hun leefregel vaststelde. Deze regel staat bekend als derde regel van Franciscus, ook al was deze heilige hier volledig buiten gebleven en kregen de leden van de eerste orde, de minderbroeders, er geen vat op.⁴ Na een eerste overwicht van de franciscaanse derde orde kende de dominicaanse in de vijftiende eeuw meer succes, vooral onder vrouwelijke leden.⁵ Hoe kunnen we de Bossche kloosters tegen deze achtergrond situeren?

Wilhelmieten

Het wilhelmietenklooster Porta Coeli op de Baseldonk buiten de stadswal staat als oudste klooster van 's-Hertogenbosch te boek. Het hoorde tot de oudere garde kloosters die op het platteland gericht waren. Zijn oorsprong zou liggen in een groep eremieten (kluizenaars) uit de directe omgeving waarmee Winandus van Basel in 1205 een klooster bij 's-Hertogenbosch startte.⁶ Een ordeverband ontbrak toen nog, maar al snel koos de gemeenschap voor aansluiting. Rond 1244 of 1245 zouden deze kloosterlingen toegetreden zijn tot de orde der wilhelmieten.⁷ De eerste directe bron over hun aanwezigheid in 's-Hertogenbosch dateert uit 1259 en geeft tevens aan dat ze toen inderdaad deel uit maakten van de orde van de wilhelmieten.⁸ Hun leefwijze was gebaseerd op de regel van Benedictus.

Zegel van het wilhelmietenklooster op de Bazeldonk, 1494 (BHIC, *Klooster Sophiae Domus in Vught*, inv.nr. 41)

Franciscanen

Zonder onderbouwing worden voor de komst van de franciscanen of minderbroeders naar 's-Hertogenbosch diverse jaren genoemd: 1206, 1228 en latere jaren.⁹ Een direct bewijs van hun aanwezigheid vinden we niet eerder dan 1274.¹⁰ Ze volgden de regel van Sint-Franciscus, waarin naast armoede prediking een belangrijk element vormde. Hun klooster en de hertogelijke kapel waren toen de enige twee godshuizen voor de Bossche burgers in de stad. De parochiekerk stond in Orthen en voor de Sint-Janskerk, buiten de stadsmuren, was de kiem amper gelegd.

³ Bogaerts, *Het klooster Hertoginnedal*, 3-4; Meersseman, *Dossiers*, 23.

⁴ Van Engen, *De derde orde*, 22-25.

⁵ Simons, *Bedelordenkloosters*, 152-153.

⁶ Een door Gijsbertus Coeverincx, deken van het Bossche kapittel († 1613), overgeschreven aantekening uit een jaargetijdenboek van dat klooster meldt dat Winaldus de Basilea jaarlijks op 1 januari in het klooster herdacht werd. De overige aantekeningen van Coeverincx lijken niet uit het jaargetijdenboek afkomstig. Er wordt in uitgelegd dat Winaldus in 1195 enige eremieten uit de buurt bijeengebracht had om een klooster te vormen buiten de stad en dat dit klooster in 1205 daadwerkelijk begonnen zou zijn: AAB, hs. 83, f. 97r; Gijsbertus Coeverincx, *Analecta*, eds. Van den Elsen en Hoevenaars, dl. 2, 396-397. Het is onduidelijk waaraan Coeverincx deze laatste gegevens ontleend heeft.

⁷ Elm, *Beiträge zur Geschichte*, 57-58.

⁸ Camps, *ONB* 1, 351-352 nr. 271 d.d. 1259 mei 7.

⁹ Kuijer, *'s-Hertogenbosch*, 62 met annotatie.

¹⁰ Camps, *ONB* 1, 43-434 nr. 343 d.d. 1274 maart 30.

Dominicanen

In het jaar 1303 vinden we het eerste harde bewijs van in 's-Hertogenbosch woonachtige dominicanen of predikheren.¹¹ Hun vestiging had kort tevoren plaatsgevonden. In 1296 werden een huis en erf aan de Hinthamerstraat verkocht aan twee predikheren, Godfried van der Heze en Wouter van Reimerswaal,¹² volgens de kroniek van het klooster een bevestiging van de aankoop uit 1292. Eveneens in 1296 keurde het generaal kapittel de stichting goed en werd de gemeenschap in de orde opgenomen.¹³ Ze volgde vanaf het begin de regel van Dominicus. Zoals hun gangbare naam al aangeeft was de verspreiding van Gods Woord een kerntaak voor hen.

Clarissen

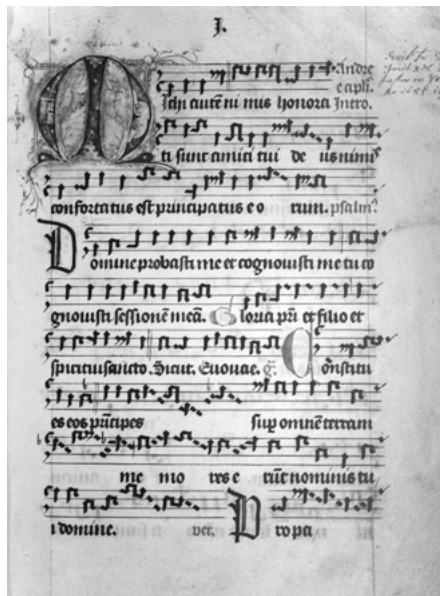
De tweede orde van Sint-Franciscus maakte kennis met de stad door de stichting van het Clarissenklooster krachtens de testamenten van ridder Willem van den Bosch uit 1332 en latere jaren.¹⁴ De bewoners van het klooster volgden de regel van Clara van Assisi in verzachte vorm. De eerste zusters kwamen in 1349 in het klooster, dat tien jaar later officieel besloten werd, een handeling waardoor de bewoners levenslang afgesloten werden van de buitenwereld (insluiting of inclsuur).¹⁵

Begijnen

Zonder kloosterregel leefden in Den Bosch toen al de begijnen, de zusters verbonden aan het Groot Gasthuis en de bogarden. De begijnen, van wie het ontstaan in 's-Hertogenbosch teruggaat tot voor 1274, volgden geen regel maar leefden volgens eigen statuten in een veel lossere verband.¹⁶ In tegenstelling tot de eerder genoemde groepen konden de begijnen hun persoonlijk bezit behouden en na verloop van tijd het begijnhof verlaten. Twee door de meesteressen uit het stadsbestuur te kiezen provisoren waarborgden vanaf 1340 het stadstoezicht.¹⁷ Later ontstond elders in de stad een tweede, veel kleiner begijnhof.¹⁸ Begijnen, dominicanen en clarissen vestigden zich in de onmiddellijke nabijheid van de Sint-Jan buiten het oude stadscentrum.

Bogarden

Bogarden waren in Brabant vanaf het midden van de dertiende eeuw aanwezig. In de loop van de veertiende en vijftiende eeuw breidden ze zich verder uit over de Nederlanden.¹⁹ In 's-Hertogenbosch woonden de bogarden – zo wil de literatuur – in of voor 1309 in de Verwerstraat. Een bewijs voor deze datum ontbreekt tot op heden. De kerkhistoricus Schutjes is verantwoordelijk voor dit jaartal. Hij heeft het foutief overgenomen van zijn voorganger Foppens. Laatstgenoemde sprak over 1319 als jaar van vestiging, voortbordurend op Van Oudenhoven en Gramaye.²⁰ Een legaat van Willem van den Bosch aan de priester van de bogarden uit 1332 voor zijn jaargetijde is voor zover bekend hun eerste betrouwbare vermelding.²¹

Begin van een graduale van de kerk van het Groot Gasthuis, vijftiende of zestiende eeuw (AAB, handschrift 19)

Evenals de begijnen werden de bogarden wegens hun verhoudingsgewijs vrije levenswijze met een scheef oog aangekeken door hun omgeving. De Bossche kroniekschrijver Molius meldde dat bogarden in zijn stad een hervorming ondergingen in 1439.²² Daaruit werd vervolgens geconcludeerd dat ze sinds dat jaar de derde regel van Sint-Franciscus volgden.²³ Ze leefden echter ook tevoren al volgens die regel, of werden ten minste op die wijze aangeduid. Het zojuist genoemde legaat van Willem van den Bosch uit 1332 zou ten goede komen van de priester van de bogarden.²⁴ Blijkbaar was maar één persoon van hen priester. Drie jaar later paste hij deze schenking aan. De testator liet in zijn nieuwe testament optekenen dat zijn gift ten goede moest komen aan de priester van de broeders van de derde orde van Franciscus in 's-Hertogenbosch.²⁵ Ongetwijfeld is hiermee wederom de gemeenschap van bogarden bedoeld, maar nu met een nieuwe status.

Het Concilie van Vienne (1311-1312), waarvan de uitkomsten in 1317 wereldkundig gemaakt werden door paus Johannes XXII als de *Constitutiones Clementinae*, had zich scherp gericht tegen de losse levenswijze van begijnen en bogarden, met als gevolg dat velen van hen de derde-orde-regel van Franciscus aannamen. De Bossche begijnen deden dit niet, maar de bogarden kozen blijkbaar eieren voor hun geld: ze werden tertiaren. Hiermee gehoorzaamden ze aan de bisschop van Luik die in 1333 aan alle bogarden in zijn bisdom de derde regel van Franciscus voorschreef. Bogarden in Diest, Middelburg, Mechelen en Aarschot hadden tevoren al voor deze regel gekozen. Op 30 september 1346 woonden een of meer vertegenwoordigers van de Bossche bogarden het generaal kapittel van de derde orde bij.²⁶ Uit de verschillende wijze van formuleren in de testamenten van Willem van den Bosch mogen we concluderen dat de Bossche bogarden deze regel tussen 1333 en 1335 aanvaard hebben. Latere vermeldingen van deze groep bevestigen dit.²⁷

Werken van barmhartigheid

De snelle bevolkingsgroei van de steden resulteerde in problemen die nieuwe structuren behoefden. De armenzorg moest in de stad georganiseerd worden, pelgrims die in groten getale naar heiligdommen in de stad trokken of personen op doorreis vroegen om opvang.

11 Camps, *ONBI*, 774-775 nr. 647 d.d. 1303 augustus 22.

12 Camps, *ONBI*, 653-654 nr. 539 d.d. 1296 juni 30.

13 Meijer, *De predikheeren*, 2; Meijer, *Chronicon*, 17-22. De kroniek van het klooster deelt tevens mede dat deze dominicanen al in 1286 's-Hertogenbosch bereikten.

14 AAB, inv. nr. IIIA4 (testament d.d. 1332 februari 16). Dit testament en de volgende zijn uitgegeven door De Bruijn, 'Cnodingen en Dicbieringen', 44-54.

15 Hoekx, *Archief*, I; Roggen, *De Clarissenorde*, 98-99.

16 Camps, *ONBI*, 431-433 nr. 343 d.d. 1274 maart 30; Gijsbertus Coeverincx, *Analecta*, dl. 2, 52-62.

17 BAH, *Bisschoppen van 's-Hertogenbosch*, doos 5A, f. 211r-212r.

18 Bij de kerk van het Groot Begijnhof alsmede bij die van Bokhoven, Orthen, Vlijmen en Vught woonden in de vijftiende eeuw kluisenaresen (bijvoorbeeld in 1434: BHIC, MA, inv. nr. 135). Alleen van de kluisenares in Vught is bekend dat ze bij haar insluiting in 1557 beloofde de regel van Augustinus te volgen: Van Dijk, 'Kluisenaresen', 7.

19 Callaye, 'De Nederlandsche Beggaarden', 8.

20 Gramaye, *Taxandria*, 32; Van Oudenhoven, *Beschryvinge der Stadt*, 33; Foppens, *Historia*, 296-297; Schutjes, *Geschiedenis*, dl. 4, 397.

21 AAB, inv. nr. IIIA4.

22 Wilhelmus Molijs, *Kroniek*, 131.

23 Callaye, 'De Nederlandsche Beggaarden', 16-17 noot 1 toonde de ondeugdelijkheid van deze conclusie al aan.

24 AAB, inv. nr. IIIA4.

25 SAH, 184 *Clarissenklooster*, inv. nr. 1.

26 Callaye, 'De Nederlandsche Beggaarden', 16-17 noot 1, 20. Het generaal kapittel is een bijeenkomst van de leiders van de afzonderlijke kloosters van een orde ter voorbereiding van belangrijke beslissingen.

27 In 1357: Van den Bichelaer, *Het notariaat*, bijlage 2, nr. 200.3; in 1386: Van den Bichelaer, *Het notariaat*, bijlage 2, nr. 200.3 en 265.10; in 1401: SAH, *RAH*, inv. nr. 1182, f. 280v; in 1408: SAH, *RAH*, inv. nr. 1186, f. 22r.

Begraven van doden in de kerk. Illustratie in een Zuid-Nederlands getijdenboek, circa 1470 (AAB, handschrift 6)

De slechte hygiënische omstandigheden leidden tot ernstige ziekten. De opvang en verzorging van zieken, armen en pelgrims kon goed uitgevoerd worden door personen die zich met een religieus oogmerk hiervoor wilden inzetten. Rondom gasthuizen ontstonden (semi) religieuze gemeenschappen die zich het lot van de hulpbehoevende medemens aantrokken.

Naast de meer algemene opvanghuizen voor gasten en zieken verschenen gemeenschappen die zich toelegden op specifieke ziekenzorg, zoals de cellieten: celledbroeders en celledzusters. Hun ontstaan ligt in het begin van veertiende eeuw, ten tijde van de grote pestepidemieën. Formeel gezien moeten ze in de rij van begijnen en begarden geplaatst worden. De oudste celledbroeders vonden dan ook hun oorsprong bij de begarden.²⁸ Deze actieve, vaak uit vrouwen bestaande stroming, had haar bakermat in het Rijnland. Over het begin heerst veel onzekerheid. Er is geen sprake van een stichter, stichtingsplaats of stichtingsjaar. De aanhangers wilden de werken van barmhartigheid in praktijk brengen, vooral de verzorging van zieken en het afleggen en begraven van overledenen (sinds 1207 het zevende werk van barmhartigheid). Dat onderscheidt hen van begijnen en begarden.

Oorspronkelijk woonden ze in afzonderlijke huisjes of cellen bij de kerk of bij instellingen van liefdadigheid. Daarvan zou de naam celledbroeders en celledzusters afgeleid zijn. Ook wordt voor een verklaring van hun naam gewezen naar het woord *cella* als grafkapel. Hoe dan ook, korte tijd later werd wonen in gemeenschap de normale samenlevingsvorm van de cellieten. In Keulen bestond in 1308 al een celledbroedersgemeenschap.²⁹ De mannen heetten ook wel lollarden (niet te verwarren met de lollarden in Engeland), de vrouwen *zwesternen*. Deze termen die vanaf de veertiende eeuw frequent gebruikt werden, kenden geen scherpe begrenzing en moeten dus telkens met de nodige voorzichtigheid geïnterpreteerd worden.³⁰ Behalve bovengenoemden waren er nog leken met religieuze aspiraties die we niet in een groepsverband kunnen plaatsen.³¹ Het scala van devotionele groepen en personen in de steden werd daarmee steeds gevarieerder.

Deze *pauperes Christi* (armen van Christus) kozen ervoor in gemeenschap te wonen maar niet onder een erkende kloosterregel. Ze veroverden een gewaardeerde plaats in de steden. Ze beoefenden er de werken van barmhartigheid, waaraan grote behoefte was ten gevolge van de pest en andere ziekten en ongemakken. Vele kerkelijke gezagsdragers waren echter bang dat deze populaire bewegingen die dicht bij het volk stonden, de eenheid en het gezag van de Kerk zouden aantasten. Zij bekeken dergelijke gemeenschappen buiten de erkende kerkorde daarom vaak met argusogen.

De cellieten zochten als reactie daartegen bescherming bij de hoogste leiders van de Kerk. Hun strijd voor kerkelijke erkenning werd beloond door de bul van paus Gregorius XI van 1377, gericht aan de aartsbisschoppen van Keulen, Trier en Mainz en speciaal aan de bisschoppen in Duitsland, Brabant en Vlaanderen. Dit pauselijk document gaf hun beveiliging tegen verdere aanvallen van kerkelijke zijde, die onder meer ontstonden wegens hun eenvoudige, maar afwijkende kleding.³² In de tijd waarin deze bul werd uitgevaardigd bestonden er dus ook in Brabant en Vlaanderen al verscheidene cellietengemeenschappen, ook van vrouwen. Dergelijke gemeenschappen in het bisdom Utrecht zijn veelal van

²⁸ Hotz, *Beginen*, 96-98.

²⁹ Grootaers, *De Zwartzusters van Lier*, 18.

³⁰ Zie over de lastige interpretatie van het scala aan begrippen Wormgoor, 'De vervolging', 107-130. Ook in Holland komt de term lollarden voor celledbroeders voor: Leupen, 'De kloosters', 67-68.

³¹ In 1368 bijvoorbeeld werden de broeders Arnoldus de Lijnter, Petrus de Dysa, Petrus de Woessijc en Willelmus de Esden, als losse individuen in een testament bedacht: BHIC, MA, inv. nr. 130. Eerstgenoemde broeder werd een jaar later benoemd tot executeur-testamentair van Jutte, dochter van Maarten van Meghen: BHIC, MA, inv. nr. 190.

³² Zie voor een vertaling van dit document Grootaers, *De Zwartzusters van Lier*, 18.

jongere datum.³³ Het zou niet de laatste aanval zijn tegen gemeenschappen die buiten de kerkelijke regelingen om een leven in devotie wilden leiden.³⁴

Gasthuiszusters

De bisschop van Luik gaf in 1277 uitgebreide bepalingen aan de zusters en broeders die toen verbonden waren aan het Bossche gasthuis van de Maagd Maria, het latere Groot Gasthuis. Hij schreef een vorm van kloosterlijk samenleven voor onder leiding van een prior of provisor, maar verbood hun zonder zijn toestemming een kloosterregel aan te nemen.³⁵ In 1376 volgden nieuwe reglementen vanuit de Luikse bisschop. Het aantal (gesluisde) zusters werd beperkt tot zeven, de broeders tot één. In dit stuk werd niet gesproken over een eigen kapel.³⁶

Cellieten: zwesternen

Rond 1300 woonden er buiten ordeverband begijnen en gasthuiszusters in 's-Hertogenbosch. In de eerste helft van de veertiende eeuw volgden bogarden en cellieten. In 's-Hertogenbosch is voor het eerst sprake van een stichting van cellieten in 1335.³⁷ In dat jaar kocht een zekere Wunna van Utrecht (*'de Traiecto Inferiori'*) een huis voor zichzelf en haar gezellinnen. Het stond aan de Weverhulst, ook wel Papenhulst geheten, grenzend aan het begijnhof.³⁸ In 1348, toen ze een aanpalend goed kochten, werden ze *zwesternen* genoemd.³⁹ Ook in andere steden treffen we de naam *s(ch)westernen* of *zwesternen* aan, verwijzend naar de Rijnlandse herkomst van deze stroming. De intensieve handelscontacten van 's-Hertogenbosch met het Rijnland kunnen aan deze opkomst hebben bijgedragen. Een relatie met Utrecht wegens de naam van de leidsvrouwe van deze zustergerneenschap hebben we niet kunnen leggen. Met het jaartal 1335 ligt de stichting van de *zwesternen* in 's-Hertogenbosch erg vroeg, bijna een eeuw vroeger dan tot nu toe in de literatuur wordt vermeld. Dat aan de stichting van cellieten-communiteiten een sterke relatie met Duitstalige gebieden ten grondslag lag, is in Antwerpen pregnant zichtbaar. Daar schonk in 1345 de Duitse koopman Hendrik Zuderman een huis aan een dergelijke groep zusters en stelde drie mannen als bestuurders aan.⁴⁰

Ook elders in Brabant treffen we rond het midden van de veertiende eeuw de eerste vermeldingen van *zwesternen* aan: Antwerpen (zoals gezegd in 1345), Mechelen (circa 1350), Brussel (circa 1360).⁴¹ De naam *cellezusters* werd in 's-Hertogenbosch pas mondesmaat vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw gebruikt en dan nog meestal met een nadere uitleg: de *cellezusters* die wij gewoonlijk *zwesternen* noemen. De naam *zwesternen* was in 's-Hertogenbosch altijd het meest gangbaar en bleef tot hun opheffing in de zeventiende eeuw bestaan. Buiten 's-Hertogenbosch werden ze ook wel *maten wiven* (arme vrouwen) of broodzusters genoemd.

Enkele jaren na de vestiging van de eerste *zwesternen* blijkt er nóg een dergelijke communiteit te bestaan in de stad. In 1359 bewoonde Heilwig, dochter van Hadewig Stripen, 'in vrijwillige armoede' samen met enkele zusters een huis ('Heylkens huys') dat vroeger van de begijn Metta de Empel was. Ook zij noemden zich *zwesternen*. Dit huis lag eveneens bij het Begijnhof, en wel op de Triniteit, vlak bij de Weverhulst en de andere *zwesternen*. Ze hadden het in dat jaar ten geschenke gekregen van Margaretha de Vucht.⁴² In 1361 hadden deze twee *zwesternen*-gemeenschappen ieder hun eigen leidsvrouwe, *martha* of moeder geheten.⁴³ Agnes van Sconove was moeder van de *zwesternen* op de Weverhulst, Grieta de Vucht van de *zwesternen* op de Triniteit.⁴⁴ De vrome schenkerster blijkt in dat jaar dus aan het roer van de zusters op de Triniteit te staan. De laatste *zwesternen*-gemeenschap wordt na 1361 niet meer genoemd. De aanwezigheid van de schenkingsakte van het huis aan de Triniteit in het archief van de *zwesternen* van de Papenhulst doet vermoeden dat de zusters van de Triniteit opgegaan zijn in deze gemeenschap.

Cellieten: lollarden

De lollarden vormden de mannelijke evenknie van de *zwesternen*. In de zojuist genoemde verklaring uit 1361 van beide *zwesternen*-gemeenschappen trad de lollard Johannes de Tiela als getuige op. Daarmee kunnen we hun aanwezigheid in de stad minstens een halve eeuw eerder dateren dan tot nu toe gangbaar was, hoewel het onzeker is of we al van een lollarden-gemeenschap kunnen spreken. Met hen liep de stad eveneens in de pas met andere Brabantse steden. De vroegste vermelding van lollarden in Antwerpen dateert van 1342.⁴⁵ Het is verleidelijk te concluderen dat de opkomst van de *zwesternen* en de lollarden in 's-Hertogenbosch, net als in Antwerpen, ongeveer gelijktijdig zal hebben plaatsgevonden. De volgende ons bekende bron over deze gemeenschappen dateert pas van 11 december 1404. Toen hadden ze in ieder geval een vaste woonplaats. Het huis van de *celbrueders*, zoals ze toen genoemd werden, stond aan de Triniteit⁴⁶ waar ook de tweede groep *zwesternen* in 1359 en 1361 gehuisvest was. De enige bekende relatie tussen de *zwesternen* en de lollarden is die van 1361. Latere aanwijzingen van onderlinge hulp of afhankelijkheid ontbreken.⁴⁷

Moderne Devotie en ontwakend observantisme

De Kerk verkeerde in de veertiende eeuw in een crisis. Het Westers Schisma⁴⁸ had het aanzien van de Kerk beschadigd, de seculiere geestelijkheid was het vaak meer te doen om opeenstapeling van inkomsten dan plichtsgetrouwe vervulling van het ambt en de kloosterregels werden niet meer zo streng nageleefd als de bedoeling van de ontwerpers geweest was. In de Nederlanden ageerde Geert Grote tegen de rijke Utrechtse kapittelheren en stelde de levenswijze van de kloosterlingen danig aan de kaak. Dit mondde niet uit in afbraak van religiositeit maar luidde juist de start in van een vernieuwde vorm, een nieuwe begijnenbeweging, gemodelleerd naar moderne, eigentijdse vormen. Deze nieuwe devotie zou bovendien veel oudere kloosters ertoe brengen hun regel nauwgezet te beschouwen (*observare*) en nieuw leven in te blazen.

Op het eind van de veertiende eeuw gingen vele personen, vooral vrouwen, ertoe over samen te gaan wonen in een woonhuis in de stad. Men spreekt wel (na de begijnen) van de tweede religieuze vrouwenbeweging. Hun doel was om in gemeenschap een leven te leiden, gewijd aan een vorm van eigentijdse devotie. Ze zochten daarvoor niet de bestaande

33 Leupen, 'De kloosters', 68-69.

34 Van Engen, *Sisters and Brothers*, 37-44.

35 Camps, *ONB* I, 449-453 nr. 358 d.d. 1277 juli.

36 Gijssbertus Coeverincx, *Analecta*, dl. 2, 22-26.

37 Deze kloostergemeenschap is tot nu toe nooit goed onderzocht. In de literatuur wordt ze altijd als een vijftiende-eeuwse stichting beschreven. Daarom gaan we in dit artikel wat dieper in op haar ontstaan en ontwikkeling.

38 BHIC, ZZ, inv. nr. 26.

39 BHIC, ZZ, inv. nr. 27.

40 RAA, ZZA, inv. nr. 101.

41 Vanden Bosch, *Monasticon*, 15. In Gent woonden vanaf 1346 en 1356 twee groepen vrouwen die als 'zwestern' werden aangeduid: Simons, *Bedelordenkloosters*, 173-174 en 176. Hun signatuur is in het begin onduidelijk, maar ze passen goed in de ontwikkeling van de cellenzusters in Brabant.

42 BHIC, ZZ, inv. nr. 28.

43 Het gebruik van de term 'martha' of 'maerte' was blijkbaar al vroeg verbreid. Zie ook Goudriaan, 'Arme vrouwenpersonen', 111.

44 BHIC, ZZ, inv. nr. 38.

45 *Werken van barmhartigheid*, 19. Voor Mechelen staat zelfs 1305 genoteerd.

46 SAH, RAH, inv. nr. 1184, f. 18r.

47 Wel werden ze enkele keren gezamenlijk in een testament bedacht, bijvoorbeeld voor 1404: SAH, RAH, inv. nr. 1184, f. 18r; in 1420: SAH, *Sint-Jan*, inv. nr. 1240 (2585); in 1433: BHIC, ZZ, inv. nr. 40; in 1500: BHIC, ZZ, inv. nr. 45. Op 15 mei 1413 verkochten enkele door de begijn Christina Meelmans in 1412 begunstigde gemeenschappen hun schenking. Het waren de meesteressen van het Groot Begijnhof en bestuurders van de Infirmierie ervan, de broeders bogarden, de cellezusters en de cellebroeders: SAH, RAH, inv. nr. 1188, f. 170r.

48 Het Westers Schisma (1378-1417) is een periode waarin pausen (in Rome) en tegenpausen (in Avignon) met elk hun eigen aanhang elkaar tegenwerkten en de eenheid binnen de Kerk ver te zoeken was.

kloosters op met een geijkte regel. Ook de begijnhoven vormden voor hen geen geschikte entourage. Ze begonnen kleinschalig, lokaal en als leken, op instigatie van een burger of priester die hen van een woning in de stad en een bescheiden startkapitaal of andere middelen voorzag.⁴⁹ De volgelingen van Geert Grote, die zijn ouderlijk huis in Deventer rond 1374 aan enkele vrouwen gaf om een devoot leven op basis van het evangelie te leiden, zijn hiervan het vroegste voorbeeld.

De buitenwereld keek vreemd aan tegen deze personen die zich kloosterling noch leek noemden en een status tussen beide statuten vormden. Zoals eerder de begijnen en bogarden wilden ze buiten regulier kloosterverband een religieuze zin aan hun leven geven die verder ging dan die van de doorsnee christen; en dat op een wijze en in een verband die de Kerk nog niet erkende. Werken van barmhartigheid vormden geen taak voor hen. De weezin die dit bij hun stadsgenoten opriep, noopte een groot deel van deze groepen ertoe zich alsnog te voegen in goedgekeurde kerkelijke verbanden. De eenvoud en flexibiliteit van de regel van de derde orde van de franciscanen en de predikheren maakten deze uitermate geschikt voor lekengemeenschappen die, aangestoken door nieuwe devotionele ideeën, een kloosterleven zonder strak keurslijf wilden leiden. Dit gold in het bijzonder voor vrouwen-gemeenschappen. In het begin legden de leden alleen de gelofte van kuisheid af.

Tevoren waren ook andere groeperingen hier al tegenaan gelopen. De bogarden in 's-Hertogenbosch hadden bijvoorbeeld al snel de derde regel van Sint-Franciscus aangenomen. In de jaren rond 1400 kozen in gemeenschap levende devote vrouwen in de steden al bij hun stichting of erg kort nadien voor een derde regel. Sommige 'echte' moderne devoten, directe volgelingen van Geert Grote, bleven echter standhouden zonder regel, al hadden ze statuten en vormden ze op den duur samenwerkingsvormen (kapittels), waarmee ze toch een soort ordeverband creëerden. Zij wisten een aparte maar geregeld betwiste status in de kerkelijke organisatie voor zich op te eisen.

Restanten van het klooster van de Zusters van Orthen, geschilderd door Andreas Johannes van Opstal, midden negentiende eeuw (Collectie Noord-Brabants Museum, 's-Hertogenbosch, inv. nr. 00858)

De zusters en broeders van Orthen

De Zusters van Orthen waren ontstaan dankzij een schenking van heer Jan van Orthen in 1409.⁵⁰ Hij was geen ridder, maar priester.⁵¹ Volgens aantekeningen van de zusters zelf kwam zijn huis aan de Triniteit na zijn dood op 20 september van dat jaar aan zijn nicht Lijsbeth van Orthen, dochter van Gevaert.⁵² Hij had haar dit huis met een devotionele bestemming nagelaten en zij gaf aan zijn wens gehoor. Hij had als uitvoerders van zijn testament haar broer Peter en de priester Peter van Orthen gekozen.⁵³

Op 2 februari 1410 kwam Lijsbet Mengers uit Diepenveen ten noorden van Deventer om samen met Lijsbeth van Orthen zusters bijeen te brengen in heer Jans huis. Lijsbet Mengers werd de eerste 'moeder' van de zusters.⁵⁴ Daarmee ligt de basis van de Zusters van Orthen in het klooster Diepenveen, dat in 1400 gesticht was door Johannes Brinckerinck, een van de belangrijkste volgelingen van Geert Grote. De zusters van Diepenveen leefden de eerste jaren in de geest van de Moderne Devotie als filiaalhuis van het Meester-Geertshuis. In 1408 namen ze de regel van Augustinus aan en werd het klooster besloten. We hebben geen aanwijzingen dat Lijsbet Mengers deze regel meebracht naar 's-Hertogenbosch.⁵⁵

Door de aankoop van het huis van Jan van Kessel in 1415 konden de Bossche zusters verhuizen naar de plek die ze enkele eeuwen zouden bewonen: in de Hinthamerstraat, schuin tegenover het Clarissenklooster. Daar hadden ze ruimte tot aan de stadsmuur om hun klooster uit te bouwen. Hun eerste biechtvader zou Bartholomeus Rog geweest zijn, die op 7 mei 1419 aantrad en tot zijn overlijden op 15 september van het jaar daarop geestelijke leiding gaf aan de zusters.

Tot zover het stichtingsverhaal van de zusters zelf.⁵⁶ Mogelijk bestaat er verband tussen de verhuizing van de zusters en het aantreden van de eerste biechtvader enerzijds en de goedkeuring van de levenswijze van de broeders en zusters van het gemene leven door het Concilie van Konstanz tussen 1414 en 1418 anderzijds. In de oudste stukken betreffende deze vrouwen worden ze aangeduid als '*puelle seu virgines de Orthen*' of als een gasthuis: '*der meeghden gasthuys*', gesticht door heer Jan van Orthen.⁵⁷ Van een gasthuis in de letterlijke

49 Een bijzondere gift in dit kader is de inboedel, inclusief bibliotheek, van Gijsbert Dou, grondlegger van verscheidene huizen van Moderne Devoten in en bij Amsterdam, die verdeeld werd tussen de Amsterdamse kloosters van Sint-Mariënveld en Sint-Jan evangelist: BHIC, 2039 *Collectie charters*, inv. nr. 17.

50 De ontstaansgeschiedenis van dit huis, zoals samengevat in Weiler, *Volgens de norm*, 150-154 kent een heel ander verloop dan het daar geschetste.

51 SAH, RAH, inv. nr. 1191, f. 319v. Heer Jan van Orthen was lid van de Lieve Vrouwe Broederschap en betaalde in het rekeningjaar 1359/1360 voor zijn intrede: BHIC, ILVB, inv. nr. 116, f. 29v. De broeders namen met een mis en dertien kaarsen afscheid van hun overleden medebroeder, zoals vermeld staat in de rekening van 1410/1411: BHIC, ILVB, inv. nr. 117, f. 56r.

52 BAH, *Bisschoppen van 's-Hertogenbosch*, doos 5A, f. 171r en 172r. Ze stierf op 19 januari 1457 op 92-jarige leeftijd '*plenum dierum virgo devota, plena operibus bonis*' volgens de zusters. In het rekeningjaar 1457/1458 werd haar doodschuld betaald aan de Lieve Vrouwe Broederschap: BHIC, ILVB, inv. nr. 119, f. 116v. Ook Molius vermeldt de Triniteit als eerste woonplaats van de zusters: Wilhelmus Molius, *Kroniek*, 137. Andere bronnen bevestigen dit: SAH, RAH, inv. nr. 1192, f. 378r; inv. nr. 1202, f. 180v; inv. nr. 1207, f. 164r.

53 SAH, RAH, inv. nr. 1190, f. 194v.

54 BAH, *Bisschoppen van 's-Hertogenbosch*, doos 5A, f. 172r; Dumber, *Reipublicae Daventriensi*, 16. Ze hoort daarmee tot de Diepenveense zusters die elders zusterhuizen gingen opzetten, en niet tot de hervormers (zie Van Dijk, *Salome Sticken*, 192-193).

55 Over Lijsbet Mengers hebben we weinig gegevens. Ze was een dochter van een zekere Theodericus: SAH, RAH, inv. nr. 1196, f. 14r. Ze zou samen met de adellijke Zwedera van Ruinen of van Rechteren, die het klooster in Diepenveen in 1402 mee zou bekostigen, er zijn ingetreden: Dumber, *Reipublicae Daventriensi*, 16. Was ze een van haar volgelingen die al in Deventer bij haar inwoonde: Brinkerink, *Van den doechden*, 43? Op 21 februari 1407 was Zwedera in Diepenveen overleden. Lijsbet wordt in 1408 niet genoemd onder de eerste twaalf zusters bij de omvorming van het zusterhuis te Diepenveen tot besloten vrouwenklooster. Salome Sticken, kort tevoren overgekomen uit het Meester-Geertshuis in Deventer en zelf nog novice, kreeg op 1 oktober 1409 de leiding over zeven novicen. Ze deed haar professie op 21 januari 1410: Van Dijk, *Salome Sticken*, 298-299. Mogelijk was Lijsbeth Mengers een van deze zeven novicen en besloot ze tijdens dit traject terug te keren tot haar oude staat. Of beseftte ze dat ze in Diepenveen moest kiezen voor het leven in een besloten klooster of weggaan. Ze koos in ieder geval voor het laatste en enkele weken na de professie van Salome Sticken kwam ze in 's-Hertogenbosch aan. Al eerder werd vermoed dat er een relatie tussen haar en 's-Hertogenbosch bestond. Die zou dateren van circa 1425. Ze zou voor 1429 overleden zijn: Kühler, *Johannes Brinckerinck*, 319. Op 19 augustus 1429 was ze echter nog in leven: SAH, RAH, inv. nr. 1199, f. 122r.

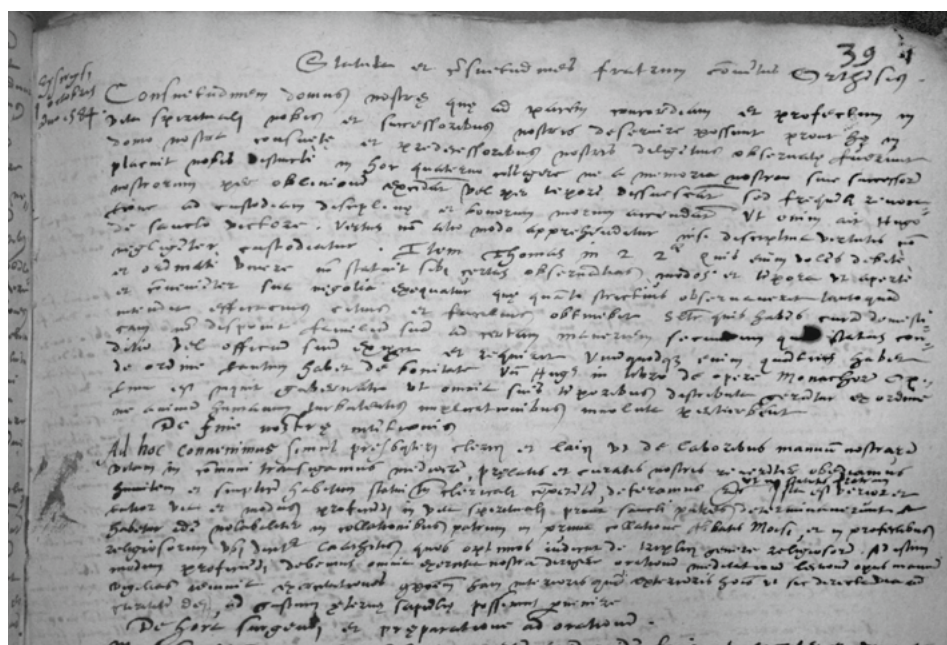
56 BAH, *Bisschoppen van 's-Hertogenbosch*, doos 5A, f. 172r. De aankoop van het huis in de Hinthamerstraat konden we niet terugvinden in het Bosch Protocol.

57 SAH, RAH, inv. nr. 1190, f. 194v; inv. nr. 1191, f. 502v; inv. nr. 1192, f. 387r; inv. nr. 1198, f. 29v; inv. nr. 1199, f. 122r; inv. nr. 1202, f. 180v; inv. nr. 1203, f. 55v; inv. nr. 1207, f. 164r.

betekenis blijkt verder niets. Op 14 juni 1417 noemden de executeurs-testamentair zich provisoren en Lijsbeth van Orthen magistra van dit gasthuis, op 25 juni 1420 noemde dit drietal zich samen met Katherina, natuurlijke dochter van Hubert van Gemert, rectoren.⁵⁸ Op 15 april 1420 treffen we de zusters Lijsbet Mengers en Lijsbeth van Orthen, samen met hun biechtvader Bartholomeus Rog aan, handelend namens de Zusters van Orthen.⁵⁹ Nadat op 7 februari 1428 Petrus en zijn zus Lijsbeth van Orthen hun rechten inzake de uitvoering van het testament van hun oom Jan en inzake het bestuur en de goederen van de gemeenschap overgegeven hadden aan Lijsbet Mengers ten behoeve van haar en de rectrices, stonden de zusters volledig op eigen benen.⁶⁰ Het verhaal van Diepenveen en van de eerste biechtvader, Bartholomeus Rog, komen we niet tegen in de Zwolse *Narratio*, de kloosterkroniek waarin de stichtingen van de fraters van Zwolle beschreven staan. Daar wordt gesproken over een stichting van de Zusters van Orthen vanuit Zwolle, ongeveer gelijktijdig met Bossche fraters.⁶¹ Over de voorgeschiedenis wordt niet gerept. De gemeenschap had Sint-Andreas als patroon en was niet aangesloten bij het kapittel van Windesheim.⁶²

Er waren mannen gehuisvest in een aparte, afgescheiden afdeling van het klooster. Ze stonden samen met de zusters onder leiding van de rector. Op basis van de overleveringen vanuit het fraterhuis in Zwolle wordt veelal 1444 als ontstaansdatum genoemd voor deze broeders,⁶³ maar ze bestonden bewijsbaar al enkele jaren eerder.⁶⁴ Een kloosterregel hebben ze nooit gevolgd, wel statuten, vergelijkbaar met die van Bossche fraters. Na moeilijkheden met hun rector in 1459 werden de broeders gevisiteerd. Een jaar later kregen ze aangepaste statuten opgelegd.⁶⁵

Blad uit het handschrift Coeverincx met de statuten voor de broeders van het huis van de Zusters van Orthen (AAB, handschrift 83)

Tot dusverre werden de biechtvaders van buitenaf gepresenteerd aan de zusters, onder meer vanuit het fraterhuis in Zwolle. In 1431 kregen ze het recht een eigen biechtvader te kiezen. Vier jaar later werd dit privilege uitgebreid tot de afdeling die vanuit 's-Hertogenbosch in Vught gesticht was en werd hun tevens vergund een kapel aan hun klooster toe te voegen.⁶⁶ Volgens de kroniekmatige aantekeningen van dit klooster waren de zusters deze nevenvestiging in Vught begonnen in 1430. Drie jaar later werd daar een 'beddecamer' (dormter) gebouwd, in 1451 de kapel die het jaar daarop werd gewijd.⁶⁷

De reden voor de opening van een dependance in Vught was volgens de kroniek van het fraterhuis in Zwolle de grote toeloop van zusters geweest. In Vught konden ze tweehonderd zusters en een rector met zijn gezellen geriefelijk huisvesten.⁶⁸ De zustergemeenschap kende een ongeëvenaard succes. In omvang stak ze alle kloosters en devote groeperingen in stad en Meierij de loef af. De zusters zelf roemden de hoge groeicijfers van hun gemeenschap. In 1425 bestond hun gemeenschap al uit 25 zusters. Dit aantal was in 1444 opgelopen tot 442 personen, in 1450 tot 497, in 1457 tot 534 en in 1466 tot 547 vrouwen. Dat het inderdaad om enorme aantallen ging wordt gestaafd door een overeenkomst uit 1453 met het kapittel van Sint-Jan: de betalingen voor begraafrechten van de zusters werden daarin in honderdtallen zusters uitgedrukt. Een latere Bossche kroniek schat het aantal zusters in Vught op 350. Aan hun vestiging daar zou een economische reden ten grondslag liggen: het spinnen en weven van de zusters was hun Bossche vakgenoten een doorn in het oog.⁶⁹

In 1435 was bepaald dat ook de Vughtse gemeenschap haar eigen biechtvader mocht kiezen. Biechtvader van alle zusters gezamenlijk was toen nog Jan van der Zande van Kalkar. Na zijn overlijden in 1443 of 1444 kozen de Bossche zusters voor het eerst hun eigen biechtvader: Jan Meyryck, ook wel Van Wesel geheten.⁷⁰ Na onverkwikkelijkheden rond deze persoon,⁷¹ kregen de Zusters en broeders van Orthen in 1460 aangepaste statuten van de door henzelf gekozen visitatoren, te weten een kanunnik van de Sint-Jan en de prior van Mariënhege bij Eindhoven, Paulus van Someren.⁷² Toen hun biechtvader op 20 december 1466 stierf, moesten ze hun kandidaat volgens de overeenkomst van 1453 vermoedelijk aan

58 SAH, *RAH*, inv. nr. 1190, f. 194v; inv. nr. 1191, f. 502v.

59 SAH, *RAH*, inv. nr. 1191, f. 319v. Op 17 augustus 1424 woonden ze tegenover het Claraklooster over het water en naast het huis van Tielman van Doorn (Van Rooij, *Het Oud-archief*, dl. 2, regist 604).

60 SAH, *RAH*, inv. nr. 1198, f. 29v.

61 De Voecht, *Narratio*, 80.

62 Acquoy, *Het klooster te Windesheim*, dl. 3, 11-12 in tegenstelling tot Gijsbertus Coeverincx, *Analecta*, dl. 2, 192. In 1424, 1425 en 1434 werd Jan van Kalkar in officiële stukken biechtvader en provisor van de Zusters van Orthen genoemd (Van Rooij, *Het Oud-archief*, dl. 2, regist 604; SAH, *RAH*, inv. nr. 1195, f. 127v; inv. nr. 1204, f. 109r en 273r). Volgens de kroniek van het fraterhuis in Zwolle had de rector van dat huis Jan van den Zande als hun eerste biechtvader pas aangesteld rond 1435. De zusters zelf noemden Jan van der Zande (blijkbaar dezelfde persoon als Jan van Kalkar) als hun tweede biechtvader vanaf 24 juni 1421 tot zijn dood op 50-jarige leeftijd op 13 oktober 1443. De Zwolse kroniek plaatst zijn overlijden precies één jaar later (De Voecht, *Narratio*, 81).

63 De Voecht, *Narratio*, 145.

64 Een testament van 13 juli 1442 bevat een schenking 'fratribus clericis et sororibus de Orthen in Buscoducis commorantibus': BHIC, *MA*, inv. nr. 84.

65 De Voecht, *Narratio*, 129-130.

66 Gijsbertus Coeverincx, *Analecta*, dl. 2, 192-193.

67 BAH, *Bisschoppen van 's-Hertogenbosch*, doos 5A, f. 172v. Aan deze Vughtse afdeling lag vermoedelijk de overdracht aan de zusters op 19 augustus 1429 van een deel van de Coessenacker in Vught ten grondslag. Dit land grensde aan de openbare straat en de gemeint: SAH, *RAH*, inv. nr. 1199, f. 122r.

68 De Voecht, *Narratio*, 146.

69 BHIC, *MA*, inv. nr. 38; Wilhelmus Molius, *Kroniek*, 136-137. In de lofrede van de zusters op hun stichteres staat dat zij na het huis in 's-Hertogenbosch aan vier gemeenschappen het leven gegeven heeft: BAH, *Bisschoppen van 's-Hertogenbosch*, doos 5A, f. 171r. Hiermee zijn de vestigingen in Zaltbommel, Rossum, Wamel en Brielle bedoeld.

70 De Voecht, *Narratio*, 116, 129.

71 Post, *The Modern Devotion*, 369-370. Het geschil ging over de uitbreiding van de zustergemeenschap met broeders. Niet Jan van Wesel had dit ingevoerd. Het bestond al onder zijn voorganger.

72 Gijsbertus Coeverincx, *Analecta*, dl. 2, 194-195; Weiler, *Volgens de norm*, 152.

het kapittel presenteren.⁷³ Hij werd opgevolgd, blijkbaar met instemming van dit kapittel, door Peter Hendrik Keyensoen van Dynstlaken.⁷⁴

De Vughtse zusters hadden met het kapittel niets van doen (ze woonden niet in de parochie 's-Hertogenbosch maar in die van Vught-Sint-Lambertus) en konden zonder inmenging van derden een eigen rector kiezen. Bovengenoemde Jan van Wesel fungeerde in 1452 tevens als biechtvader van de Vughtse zusters.⁷⁵ Na dat jaar, maar in ieder geval na zijn dood in 1466 zullen de Vughtse zusters voor het eerst een eigen rector gekozen hebben, vermoedelijk Joest die Conynck. Dat was niet van lange duur: Joest overleed kort voor medio 1467.⁷⁶ Vermoedelijk was hij tevens hun laatste rector. De Bossche zusters waren wars van dit experiment waarin ze poging tot afsplitsing zagen, en haalden de Vughtse afdeling naar de stad. Dit betekende het einde van de Vughtse gemeenschap. In december 1471 verkochten de Bossche zusters, met toestemming van hun biechtvader Peter van Dynstlaken, het Vughtse complex aan de kartuizers.⁷⁷ De bijzondere kerkrechtelijke status van de zusters en broeders van Orthen heeft in 's-Hertogenbosch nooit ter discussie gestaan.

Commentaar van Dionysius de Kartuiser op het Bijbelboek Job, gekopieerd ten behoeve van de fraters (AAB, handschrift 20)

De fraters van Sint-Gregorius

Ook de fraters van Sint-Gregorius aan de Hinthamerstraat hadden en behielden hun statuut. Als stichtingsjaar vinden we voor hen de jaren tussen 1423 en 1426 vermeld. De kroniek van het Zwolse Fraterhuis spreekt over 1423 en 1424 als stichtingsjaar, toen vanuit het Fraterhuis van Zwolle de eerste fraters, volgens de kroniek op verzoek van de stedelijke magistraat, in 's-Hertogenbosch arriveerden.⁷⁸ Meestal vinden we 1425 genoemd. Voorbereider voor de fraters zal Jan van der Zande van Kalkar geweest zijn, die in 1421 vanuit Zwolle als biechtvader naar de Zusters van Orthen gestuurd was. Vermoedelijk hing de komst van de fraters samen met de organisatorische verandering rondom de Latijnse School. Deze Bossche parochieschool was door de incorporatie van de Bossche parochie in het kapittel in 1412 in feite in handen gekomen van de kanunniken. Zij wisten in 1422-1423

de scholasterij als een afzonderlijk fonds in handen van één kanunnik op te heffen en de bezittingen aan de gemeenschappelijke goederen van het kapittel toe te voegen. Het kapittel verkreeg daarmee het benoemingsrecht van de schoolmeester en ging daarna, wellicht samen met de stad, op zoek naar een geschikt kosthuis voor de scholieren.⁷⁹ De fraters van Zwolle hadden een grote reputatie op onderwijsgebied.

Primaire bronnen vermelden de fraters voor het eerst in 's-Hertogenbosch in 1436. Zowel op 20 maart als 16 april van dat jaar werd Jan van Birck van Kalkar hun leidsman genoemd.⁸⁰ De broeders woonden toen op 'Arnt-Heynen-Hoffstede' nabij de Hinthamerstraat aan de overzijde van de Dieze bij de stadsmuur en waren doende hun woongebied uit te breiden.⁸¹ De vermelding op 29 september 1436 dat hun woning tevoren onderdak had geboden aan heer Gerardus van Kalkar en zijn confraters,⁸² toont aan dat er inderdaad een voorloper is geweest in de persoon van deze Gerardus. Dat komt overeen met wat de Kroniek van het Fraterhuis in Zwolle meedeelt. Gerard (Scadde) van Kalkar was een broer van de gelijknamige stichter van het Fraterhuis in Zwolle.⁸³ Volgens de kroniek van dit huis werd Jan van Kalkar na de dood van Gerard op 24 juli 1435 naar 's-Hertogenbosch gestuurd, waar hij de gemeenschap verder uitbouwde en onderrichtte volgens de in Zwolle gebruikelijke regels.⁸⁴ Een relatie met het kapittel van Windesheim blijkt pas voor het eerst in 1584.⁸⁵ De weigering van de fraters om een kloosterregel aan te nemen had al eerder, in 1568, op basis van een pauselijke bul tot hun kerkelijke opheffing geleid.⁸⁶

Tertiariissen

In 's-Hertogenbosch had zich in het laatste kwart van de veertiende eeuw een gemeenschap vrouwen gevormd die leefde volgens de derde regel van Franciscus. Negen zusters die werden aangeduid als behorend tot deze orde, woonden tot 1401 op de Papenhulst.⁸⁷ Hoe deze tertiariissen ontstaan zijn is onbekend, maar vermoedelijk maakten ze deel uit van de golf aan nieuwe tertiariissegemeenschappen die vanaf 1380 de Nederlanden overspoelde. In 1377 en 1378 was dit huis nog eigendom van een particulier,⁸⁸ dus mogelijk zijn de zusters tussen 1378 en 1401 in 's-Hertogenbosch gekomen of zijn ze vanuit een ander deel van de stad naar de Papenhulst verhuisd. In 1401 verlieten ze hun woning om zich elders aan de Papenhulst te vestigen. Tot dat jaar hadden ze de *zwestern* als burenen. In 1401

73 BAH, *Bisschoppen van 's-Hertogenbosch*, doos 5A, f. 173r. Deze biechtvader was van zijn functie ontheven vanaf Sint-Andriesdag (30 november) 1458 tot Vastenvond (6 februari) 1459. In de rekening van de Lieve Vrouwe Broederschap van 1467/1468 staat de betaling van zijn doodschuld genoteerd: BHIC, *ILVB*, inv. nr. 119, f. 287r.

74 BAH, *Bisschoppen van 's-Hertogenbosch*, doos 5A, f. 173r; BHIC, *ILVB*, inv. nr. 119, f. 122r, f. 86v; SAH, *Sint-Jan*, inv. nr. 697 (661), d.d. 1467 april 4.

75 Van den Bichelaer, *Het notariaat*, bijlage 2, nr. 60.25.

76 BHIC, *ILVB*, inv. nr. 119, f. 265v. De Zwolse kroniek noemt deze Vughtse rector niet en beweert dat Jan van Wesel in Vught begraven is (De Voecht, *Narratio*, 147).

77 Sanders, *Kartuizers*, 40-41.

78 De Voecht, *Narratio*, 78.

79 BHIC, *MA*, inv. nr. 20. Voor tien scholieren was in 1401 al het bonefantenhuis gesticht: BHIC, *MA*, inv. nr. 168.

80 Hij moet niet verward worden met Jan van der Zande van Kalkar, de biechtvader van Zusters van Orthen in die tijd. Zie ook Weiler, *Volgens de norm*, 93.

81 AAB, inv. nr. VD36.14 en 15. Ingekorte uitgave in Gijsbertus Coeverincx, *Analecta*, dl. 1, 340-343.

82 SAH, *RAH*, inv. nr. 1206, f. 214v. Jan Be(i)rck, zoon van Jan van Berk(alias) van Kalkar, rector, en Alard Jan Alards 'de Deiringia'(?), procurator: SAH, *RAH*, inv. nr. 1239, f. 89v.

De Voecht, *Narratio*, 78.

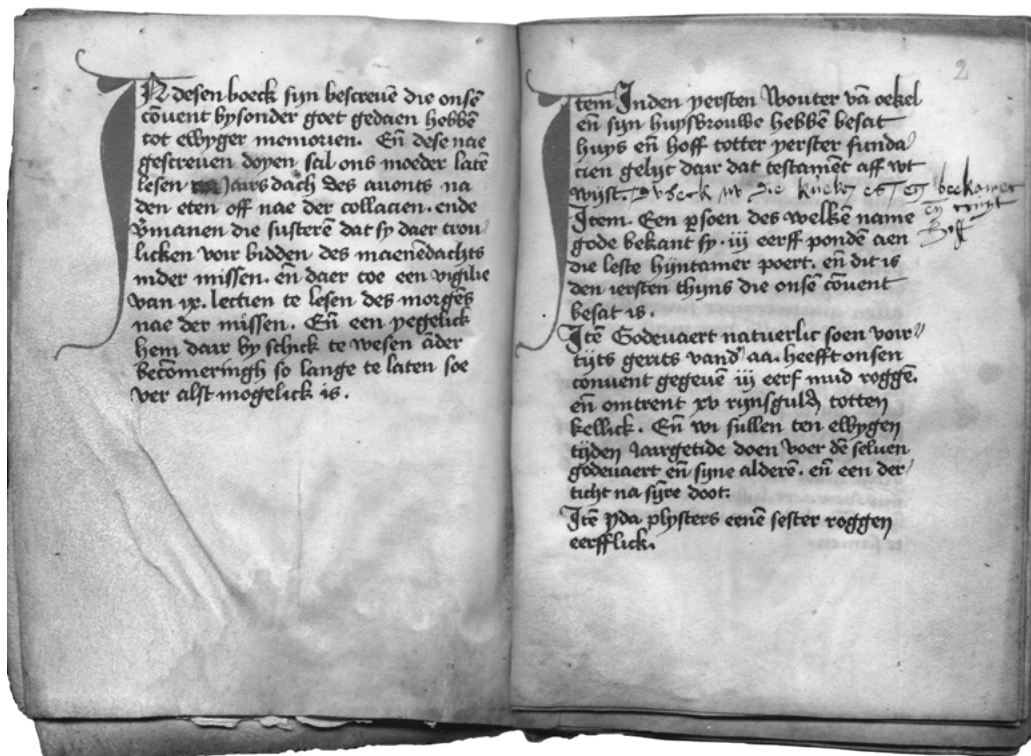
84 De Voecht, *Narratio*, 80 en 98-99.

85 Gijsbertus Coeverincx, *Analecta*, dl. 2, 112-114.

86 Gijsbertus Coeverincx, *Analecta*, dl. 2, 88-90.

87 BHIC, *ZZ*, inv. nr. 30 regest 15.

88 BHIC, *ZZ*, inv. nr. 30 regest 10-12.

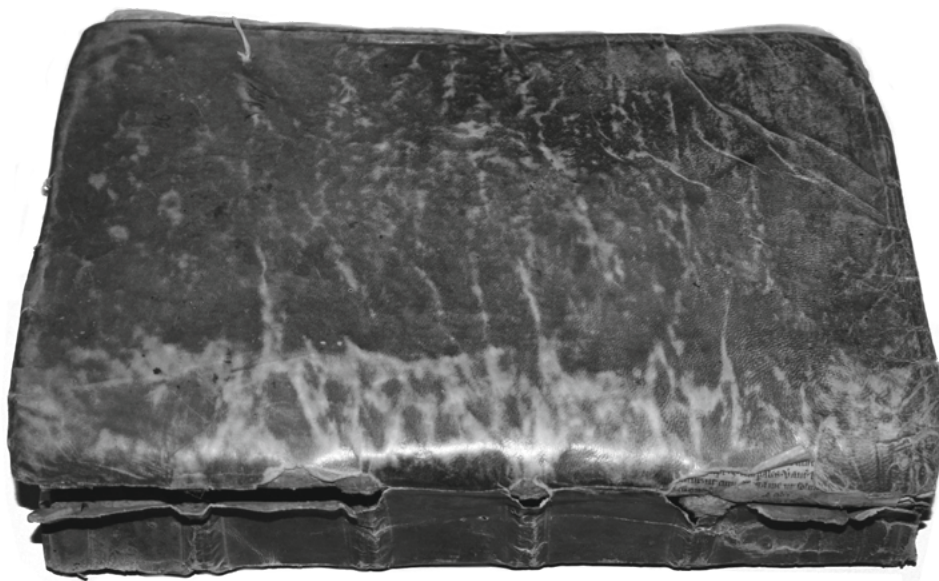

Memorieboekje van het klooster Mariënborg op de Uilenburg, 1475-1500. Folio 2 begint met de memoriedienst voor de stichter van het klooster, Wouter van Oekel, en zijn vrouw (Collectie Religieus Museum, Uden, inv. nr. 0388)

verkochten ze hun huis aan Arnoldus Hermanszoon, die hiermee de nieuwe buurman van de *zwestern* werd.⁸⁹ In 1430 kon Margareta de tZyrixzee als rectrix van de *zwestern* rechten op dit huis overnemen van Christina Arnoldusdochter Hermans. Christina was zuster van de derde orde van Sint-Franciscus aan de Papenhulst en dochter van de vorige eigenaar. Met deze aankoop breidden de *zwestern* hun woonplaats uit.⁹⁰

Een ander tertiariissenklooster in de stad stond op de Uilenburg. Het was gesticht uit een legaat van Wouter van Oekel. Hij bestemde een huis en een kamer op de Uilenburg voor devote vrouwen. De stichting wordt gewoonlijk in 1423 geplaatst, over de aanvaarding van een regel lopen de meningen uiteen.⁹¹ De eerste eigentijdse bronnen over deze zusters uit 1425 geven echter aan dat ze, geheel volgens de voorkeur van de stichter, van meet af aan de regel van Sint-Franciscus aannamen en niet als religieuze vrouwen zonder regel samenwoonden.⁹²

De oorsprong van de dominicanessen van de derde orde, voluit *sorores de penitentia Beati Dominici ordinis praedicatorum* geheten, is onbekend. Deze boetezusters huisden in 's-Hertogenbosch eerst aan de Oude Hulst. Daar woonden ze in ieder geval al op 31 december 1435.⁹³ Op 26 juni 1444 woonden ze er nog, maar in dat jaar deden ze vele bezittingen van de hand, wellicht met het oog op een naderende verhuizing.⁹⁴ Een goed jaar later, op 4 september 1445 hadden ze namelijk een woonplaats betrokken in de Orthenstraat naast de Heilig-Kruispoort. Daar hadden ze twee stenen huizen verworven. Drie jaar later verdwenen ze geruisloos van het toneel, nadat de vijf laatste zusters (van wie al geen orde of woonplaats

Handschrift Coeverinckx. Deze verzameling van afschriften, aangelegd rond 1600, is een van de belangrijkste bronnen voor de geschiedenis van de Bossche kloosters (AAB, handschrift 83)

meer genoemd werd) in 1448 verklaarden geld ontvangen te hebben van de executeurs-testamentair van Peter de Gorter omdat deze hier augustinessen wilde huisvesten.⁹⁵

De zusters van Maria Magdalena

De oorsprong van de zusters van Maria Magdalena, Lazarus en Martha, die zonder ordeverband een gemeenschappelijk leven leidden in de Peperstraat vlak bij de toen nog regelloze cellebroeders, ligt kort voor 1428. In dat jaar deden erfgenamen van priester Jan Hoernken afstand van een goed in de Peperstraat aan zusters van Maria Magdalena, gewoonlijk geheten 'Marien Magdaleen susteren'.⁹⁶ In het document dat hierover werd opgemaakt, staat geen exacte woonplaats of samenlevingsvorm genoemd. Hun status was blijkbaar nog onduidelijk, waaruit we voorzichtig mogen concluderen dat ze nog *in statu nascendi* waren.⁹⁷ Hun benaming Maria-Magdalenazusters zal verwijzen naar de boetezusters van Maria Magdalena. Deze beweging, ontstaan in 1224 in Duitsland om gevallen vrouwen een kerkelijk leven in gemeenschap te geven, werd in 1227 kerkelijk goedgekeurd. De zusters stonden ook wel bekend onder de naam Witte Vrouwen en leefden vaak volgens de regel

⁸⁹ BHIC, ZZ, inv. nr. 30 regist 15.

⁹⁰ BHIC, ZZ, inv. nr. 30 regist 41. Aan de andere kant van het huis van de *zwestern* stond toen het Vondelingenhuis.

⁹¹ Schutjes, *Geschiedenis*, dl. 4, 492.

⁹² SAH, RAH, inv. nr. 1195, f. 137v. Bevestiging hiervan is te vinden in Gijsbertus Coeverinckx, *Analecta*, dl. 2, 348.

⁹³ SAH, RAH, inv. nr. 1206, f. 30r.

⁹⁴ SAH, RAH, inv. nr. 1214, f. 57v, 174v, 191v.

⁹⁵ SAH, RAH, inv. nr. 1215, f. 231r en 1219, f. 265r. Van de Meerendonk, *Tussen reformatie*, 118 noot 27 oppert ten onrechte dat er mogelijk twee dominicanessenkloosters geweest zijn. Bogaerts, *Het klooster Hertoginnedal*, 22-23 laat beide kloosters zonder cesuur in elkaar overlopen. Zijn vermelding van priorinnen in 1461 en 1465 betreft priorinnen van vroegere jaren. Ook Van Oudenhoven, *Beschryvinge der Stadt*, 38 spreekt over een ontwikkeling in plaats van een breuk.

⁹⁶ SAH, RAH, inv. nr. 1199, f. 126r.

⁹⁷ Als tertiariissen, zoals Van Dijk oppert, worden deze zusters nergens genoemd (Van Dijk, *De constituties*, 598).

van Augustinus. Een aanwijzing dat het in 's-Hertogenbosch om deze boetezusters gaat, is hun aanduiding in de tweede helft van de zestiende eeuw als '*die witte zusters*'.⁹⁸

De priester Jan Hoernken, zoon van Jan Daniels van Audenhoven van Vechel, had zijn huis in de Peperstraat ten cijns gegeven aan familieleden en in 1426 zijn wettige en onwettige broers en zusters een omvangrijke geldbelofte gedaan. Hij leefde nog op 24 april 1427 en bezat toen nog zijn huis daar. In 1430 deden zijn rechthebbende familieleden afstand van deze cijns aan Geertrui, dochter van Jan Claus Symonssoens soen, ten behoeve van de Sint-Maria-Magdalenzusters. Vermoedelijk was zij één van hen en woonden ze toen in zijn huis in de Peperstraat.⁹⁹ Wellicht kunnen we deze priester als grondlegger van het klooster beschouwen, in het voetspoor van priester Jan van Orthen.

Observantisme en verkleustering

De hervormingsbeweging binnen de bestaande kloosters ging ook 's-Hertogenbosch niet ongemerkt voorbij. De wilhelmieten, franciscanen en dominicanen ondergingen in de vijftiende eeuw allen een hervorming die hen terugvoerde naar de uitgangspunten van hun kloosterregel. Omdat zij in ordeverband leefden, kwamen de initiatieven daarvoor vaak vanuit de ordeleiding, met in een aantal gevallen interne strijd als gevolg.

De vrouwengemeenschappen die in de jaren rond 1400 ontstaan waren, zochten voorzichtiger en aarzelend hun weg in het kerkelijke verband. Naar een volwaardig klooster hadden ze bij hun aanvang niet gestreefd. Daarvoor waren ze te klein in omvang en te eenvoudig in hun manieren. Bovendien zochten ze juist een nieuwe manier van geloofsbeleving. De derde-orde regel had uitkomst geboden aan deze tweede religieuze vrouwenbeweging. De zwakke uitvoering liet hun in de ogen van vele kerkelijke en wereldlijke leiders teveel ruimte. Bij het ontbreken van een regel moest er een gekozen worden. Was er een losjes gehanteerde derde regel dan moest die aangescherpt worden. Al deze kleine gemeenschappen werden op den duur binnen een strakker regiem geplaatst en voorzien van visitatoren (controleurs). Bij deze in losser verband levende gemeenschappen konden dergelijke vernieuwingspogingen van binnenuit ontstaan. In de meeste gevallen blijft het echter onduidelijk wie de drijvende krachten hierachter waren. De roep om een meer conventueel (kloosterlijk) en strenger leven binnen deze gemeenschappen klonk overal. Ook in 's-Hertogenbosch was deze te horen.

De begijnen en moderne devoten hadden weliswaar geen regel maar intussen wel kerkelijk erkende statuten. De kapittels die de Moderne Devoten gevormd hadden, boden hun bovendien structuren die uitwassen konden voorkomen. De cellieten daarentegen hadden nog geen enkele regel aangenomen en leefden zonder onderling verband. Ook zij werden beroerd door de nieuwe wind van reglementering en disciplineren. De bul van Pius II van 5 januari 1459 gaf toestemming aan de cellietengemeenschappen in Duitsland, de Nederlanden en Noord-Frankrijk religieuze geloften af te leggen en een kloosterregel aan te nemen. Ze mochten de geloften afleggen in handen van een door henzelf te kiezen overste van welke orde dan ook. In deze bul worden het verzorgen van de zieken en het begraven van de doden als speciale taak van de cellieten genoemd, vooral ten tijde van de pest. De cellebroeders namen de regel van Sint-Augustinus aan en kozen de Heilige Alexius als hun patroonheilige. In Dordrecht en Leiden gingen de broeders in 1463 over, in Gouda in 1464.¹⁰⁰ De cellezusters kozen ofwel de regel van Sint-Franciscus ofwel van Sint-Augustinus. Vanwege de kleur van hun kledij werden ze sindsdien ook wel aangeduid als grauwezusters respectievelijk zwartzusters. De Bossche

zwesteren droegen overigens tevoren ook al zwarte kleding. De regel van Sint-Augustinus werd al in of voor 1461 omarmd door de cellezusters van Brugge, Gent en Audenaarde. In Leuven was het in ieder geval in 1462 zo ver. Mechelen volgde in 1463. Antwerpen had voor 1464 al voor deze regel gekozen, Brussel voor 1465.¹⁰¹ In 1464 hadden de Dordtse zusters toestemming tot deze overgang verworven.¹⁰² Hun Bossche geestverwanten zouden snel volgen. Nieuwe stichtingen zou zoveel vrijblijvendheid niet meer gegund worden.

Bogarden en kruisbroeders

In 1412 werd het testament opgemaakt van een clericus, Godfried zoon van Willem Posteel, in zijn kamer die lag binnen de *emunitas* (het afgepaalde rechtsgebied) van het bogardenklooster.¹⁰³ Op 4 september 1423 werd broeder Herman van Eindhoven ‘minister’ (leidsman) genoemd van het klooster van de bogarden van de derde orde van Sint-Franciscus.¹⁰⁴ Vermoedelijk gaat het om één kloostercomplex met redelijk losse verbanden. Later is telkens sprake van één gemeenschap bogarden die leefden volgens de derde regel van Franciscus.

De bogarden hebben in 1439 geen nieuwe regel aangenomen, maar volgden de derde-orde-regel van Franciscus al ruim een eeuw lang, zoals we gezien hebben. De hervorming waarover de Bossche kroniekschrijver Molius verhaalt, had te maken met de plannen in het bisdom Luik om de broeders van deze derde orde in een samenwerkingsverband te voegen. In 1435 werd in het jonge tertianenklooster van Zepperen een hervorming doorgevoerd naar het voorbeeld van het Kapittel van Utrecht. Deze plannen leidden uiteindelijk in 1441 tot een eigen kapittel voor de derde-ordebrouwers van Sint-Franciscus in het bisdom Luik, dat als Kapittel van Zepperen bekend zou worden. De leden ervan kregen toestemming van de Luikse bisschop de drie plechtige geloften van armoede, gehoorzaamheid en kuisheid (*tria substantialia vota*) af te leggen.¹⁰⁵ De hervorming van de Bossche bogarden, waarover we verder geen andere gegevens hebben dan de vermelding van Molius, vond juist in deze periode plaats, waarmee een verband met het ontstaan van het Kapittel van Zepperen aannemelijk is. De Luikse bisschop Jan van Heinsberg noemde in 1447 in zijn oorkonde waarin hij organisatorische regelingen trof voor het kapittel de vestiging in Den Bosch met name.¹⁰⁶

De vernieuwing bleek echter van korte duur. Een aantal bogarden, op zoek naar meer strengheid, sloot zich namelijk – volgens Molius in 1466 – bij de kruisheren aan en nam de rechten van de andere bogarden over.¹⁰⁷ Maar vier van hen wensten niet over te gaan. Na een hevig conflict met deze laatste groep moesten de nieuwbakken kruisbroeders hun overnamepoging staken.¹⁰⁸ Ze verlieten het bogardenklooster en stichtten een nieuw klooster in de stad.¹⁰⁹ De achtergebleven bogarden bleven de regel van Sint-Franciscus volgen.

98 Gijsbertus Coeverincx, *Analecta*, dl. 2, 283.

99 SAH, *RAH*, inv. nr. 1196, f. 64v-65r; inv. nr. 1197, f. 291v; inv. nr. 1200, f. 218r en 220r.

100 Leuven, ‘De kloosters’, 69-70.

101 Vanden Bosch, *Monasticon*, 11-15; Grootaers, *De Zwartzusters van Lier*, 24-25.

102 Leuven, ‘De kloosters’, 70.

103 Van den Bichelaer, *Het notariaat*, bijlage 2, nr. 238.7.

104 Samen met Coel van Dinther, die nu kloosterling van dit klooster genoemd werd, verhuurden ze een kamer in dit klooster aan een ander lid van dit convent, frater Jan van Roesmalen: SAH, *RAH*, inv. nr. 1193, f. 428v.

105 Van Heel, ‘Het kapittel’, 350-351.

106 Van Engen, *De derde orde*, 344-345.

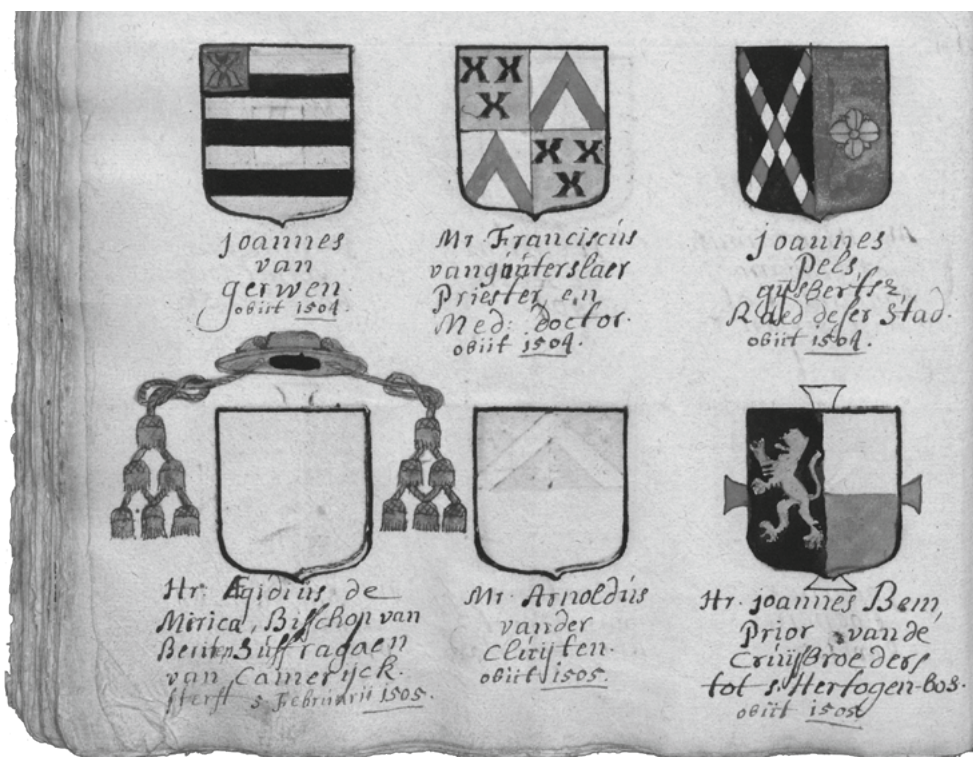
107 Molius plaatste de overgang in 1466: Wilhelmus Molius, *Kroniek*, 126-127. Op 16 november 1468 wordt gesproken over het voormalige bogardenklooster dat omgevormd was tot kruisbroederklooster: BHIC, *MA*, inv. nr. 57. Rond 1460-1465 was een poging een nieuw kruisbroederklooster te stichten in de Meierij op niets uitgelopen: Sanders, *Kartuizers*, 30.

108 De uitspraak van de Curie hierover dateert van 27 februari 1469: Hermans, *Annales canonicorum regularium*, dl. 2, 343-359.

109 Enkele van de afschriften van de kroniek van Molius noemen 7 december 1469 als exacte datum waarop de kruisheren het bogardenklooster verlieten: Wilhelmus Molius, *Kroniek*, 129 noot 23.

Eerste blad uit een missaal, bestemd voor gebruik in het bisdom Luik. Het was vroeger eigendom van de zusters van Sint-Elizabeth van het klooster Bloemkamp aan de Tolbrug (Collectie bibliotheek Abdijs van Berne, Heeswijk)

Enkele kruisheren waren, als enige kloosterlingen uit de stad, gezworen broeder van de Lieve Vrouwe Broederschap. Rechts onder het wapen van prior Jan Bem (BHIC, 1232 I/VB, inv. nr. 146 f. 72v)

Tertiariissen

De tertiariissen aan de Papenhulst bleven daar wonen tot 1453. Op 22 januari van dat jaar kochten ze een 'groter' en een 'kleiner' huis op de Windmolenberg, grenzend aan het clarissenklooster. Op 6 maart en 30 april verkochten ze hun woningen aan de Papenhulst.¹¹⁰ In 1454 en 1455 woonden ze op de Windmolenberg.¹¹¹ Hoewel ze in januari 1455 nog 63.000 bakstenen bestelden voor de Windmolenberg, bleven ze er slechts korte tijd. Al snel betrokken ze een gebouw achter de Tolbrug.

Op 7 september 1456 woonden de zusters tertiariissen daadwerkelijk achter de Tolbrug.¹¹² Ze noemden zich zusters van Sint-Elizabeth van het klooster Bloemkamp. Drie jaar later kregen ze in een bisschoppelijk schrijven goedkeuring als klooster onder de derde regel van Sint-Franciscus *de poenitentia nuncupatae* (aan boetedoening gewijd) door het leven te gaan. De zusters mochten een kloosterkerk bouwen en laten wijden. Ook kregen ze toestemming goederen van de hand te doen, waaronder een huis en erf op de Windmolenberg.¹¹³

Het klooster op de Uilenburg volgde een vergelijkbare weg. In 1469 bevestigde de bisschop hun status als derde-ordeklooster van Sint-Franciscus. Tegelijkertijd kregen ze het recht zelf een biechtvader te kiezen en, als de omstandigheden het toelieten, de inlausuur

¹¹⁰ SAH, RAH, inv. nr. 1223, f. 35r, 129r, 191r, 208v.

¹¹¹ SAH, RAH, inv. nr. 1224, f. 339v; inv. nr. 1225, f. 309v. Ze woonden daar op goed van de overleden Elias van den Wiel. Op 31 juli 1455 kochten ze een stuk grond met opstallen erbij, dat lag aan het straatje tussen de Hinthamerstraat en de Windmolenberg.

¹¹² SAH, RAH, inv. nr. 1226, f. 565v d.d. 7 september 1456.

¹¹³ Gijsbertus Coeverincx, *Analecta*, dl. 2, 322-324.

(insluiting) te aanvaarden. Onder de naam van *Castrum Mariae et Barbarae* (Burcht van Maria en Barbara) mochten ze hun kerk als een volwaardige conventskerk gaan gebruiken.¹¹⁴ De naam Mariënborg werd sindsdien vaak gebruikt voor dit klooster.¹¹⁵ De kapel kon in 1488 gebouwd worden dankzij de vrijgevigheid van Aleid van Erp, weduwe van Ludolf Buck. De wijding vond plaats op 16 oktober 1491. Kort tevoren was haar lichaam, samen met dat van twee biechtvaders, overgebracht van het gemeenschappelijke kerkhof naar de nieuwe kapel om daar herbegraven te worden.¹¹⁶

Net buiten de stad werd in 1475 op de Eikendonk een nieuw tertiariissenklooster gesticht. De bisschop vaardigde meteen al een bevestiging uit. Het gebouw kon al direct voorzien worden van een bidplaats, altaar en kerkhof.¹¹⁷ Evenals de twee eerder genoemde tertiariissenkloosters was ook dit klooster aangesloten bij het Kapittel van Zepperen.¹¹⁸

Zegel van het klooster Mariënborg op de Uilenburg, met de afbeelding van Maria met kind, 1469 (BHIC, 252 *Klooster Mariënborg op de Uilenburg*, inv. nr. 303)

Cellebroeders

In 1413 werd de benaming *fratres de cella* (cellebroeders) als equivalent gebruikt voor de lollarden op de Triniteit. Op hetzelfde moment was voor de *zwesternen* op de Papenhulst de naam '*swertswesteren*' in zwang, blijkbaar een verwijzing naar hun zwarte kledij.¹¹⁹ Evenals de *zwesternen* was het hun toegestaan te bedelen.¹²⁰ Beide cellietengemeenschappen stonden onder toezicht van de stad.¹²¹ Deze gang van zaken hoeft niet te verbazen: alle religieuze gemeenschappen die zich zonder aansluiting bij een orde in de stad wilden vestigen, zullen op een of andere manier onder toezicht van de stedelijke regering gestaan hebben. Ook elders was dit gangbaar.¹²²

Begin 1466 woonden de cellebroeders nog steeds '*in vita communi*', gemeenschappelijk maar zonder kloosterregel.¹²³ Kort erna kozen ze krachtens de al eerder genoemde bul van paus Pius II een kloosterregel. In 1468 waren ze present bij het eerste generaal kapittel van de orde van cellebroeders of alexianen in Luik, waar ze ingedeeld werden bij de orde-provincie Brabant. Naast de Brabantse vormden de cellebroeders een Hollandse, Saksische, Rijnlandse en Vlaamse provincie.¹²⁴ In 1472 was duidelijk dat de Bossche cellebroeders de regel van Augustinus volgden en ze onder de orde der alexianen vielen, genoemd naar de Heilige Alexius.¹²⁵ Deze orde stond rechtstreeks onder de paus. Als patroonheilige kozen de Bossche alexianen de Heilige Drieëenheid (Triniteit), passend bij hun klooster op de Triniteit. Voortaan gingen ze door het leven als leden van '*domus Sanctae Trinitatis*'. Daarmee verviel het directe toezicht van de stad. Een pater uit het convent had de leiding van de cellebroeders in handen.¹²⁶

Cellezusters

De kleine vestiging van de *zwesternen* aan de Papenhulst verbreedde zich in de eerste helft van de vijftiende eeuw letterlijk.¹²⁷ Hun status wijzigde niet: ze woonden gemeenschappelijk zonder richtlijnen van bovenaf. In 1464 kwam daarin verandering door bemoeienis van de paus. In dat jaar kwamen de Bossche *zwesternen* onder de bisschop te ressorteren, die hen van statuten voorzag. Met zijn brief van 10 juli van dat jaar verhief hij hun huis tot een klooster onder de regel van Augustinus en verleende hij hun toestemming tot het afleggen van de drie geloften. Hij gaf hun als visitator de prior van het augustijnenklooster van Eindhoven, die een van de zusters op advies van de conventsleden tot rectrix zou aanstellen. Deze augustijnen van Mariënhage kwamen voort uit de Moderne Devotie en waren aangesloten bij het Kapittel van Windesheim. Tevens gaf de bisschop voorschriften over de minimumleeftijd van intrede, de kleding, de getijden, de vasten en de kapel met een draagbare altaarsteen. Hier komen we de benaming *cellezusters* tegen voor de *zwesternen*.¹²⁸ De praktijk was de bisschop echter al vooruitgesneld. Uit zijn brief blijkt namelijk dat de zusters de regel van Augustinus al eerder als leidraad gevolgd hadden bij hun leven. Een biechtvader stond hun enkele jaren eerder al ter beschikking, vermoedelijk geleverd vanuit de parochie.¹²⁹ Ook ondergingen ze voortaan, ingebed in de kerkelijke organisatie, minder bevoogding van stadswege. We vinden geen sporen dat ze, zoals bij de celledbroeders het geval was, binnen een orde kwamen die de grenzen van de diocesane macht overschreed.

De overgang naar de regel van Augustinus hield het einde van privébezit in. Verliep het hele proces geleidelijk, het verbod op persoonlijke bezittingen was een abrupte breuk. Tevoren was dit bij de *zwesternen* blijkbaar nog geoorloofd. In 1475 liet Ermbert van Loemel notarieel vastleggen dat zijn dochter Catherina bij de *zwesternen* ingetreden was voordat zij de regel van Augustinus aangenomen hadden. Hiermee wilde hij aanspraken van de zusters

114 BHIC, 252 *Klooster Mariënborg op de Uilenburg*, inv. nrs. 290 en 303; Gijsbertus Coeverincx, *Analecta*, eds. Van den Elsen en Hoevenaars, dl. 2, 347-350.

115 De naam Huis van Sint-Barbara werd 1462 bij uitzondering gebruikt: SAH, RAH, inv. nr. 1232, f. 358r. Het klooster op de Uilenburg bleef de meest gangbare aanduiding.

116 BHIC, 252 *Klooster Mariënborg*, inv. nr. 303; Gijsbertus Coeverincx, *Analecta*, dl. 2, 350 en 354.

117 Gijsbertus Coeverincx, *Analecta*, dl. 2, 363-366; Van de Meerendonk, *Het klooster*, 14-17.

118 Van Heel, 'Het kapittel', 350.

119 SAH, RAH, inv. nr. 1188, f. 170r. Het testament van de begijn Christina Meelman, waarnaar in deze akte verwezen werd, dateert van 7 februari 1412: Van den Bichelaer, *Het notariaat*, bijlage 2, nr. 235.5.

120 In 1448 worden ze bedelende lollarden genoemd: SAH, RAH, inv. nr. 1218, f. 100v.

121 Op 8 augustus 1415 werden Henricus de Weert en Petrus de Colonia, twee fraters van het convent, als hun *gubernatores* aangeduid: SAH, RAH, inv. nr. 1189, f. 184r. Vier jaar later werd deze term gebruikt voor een of meer personen van buiten het lollardenhuis: SAH, RAH, inv. nr. 1191, f. 440v. In 1460 traden drie personen van buiten als *gubernatores* van de lollarden op, te weten Theodericus de Berze, Christianus Coenen en Johannes Spiker: SAH, RAH, inv. nr. 1230, f. 169v. Ze waren allen afkomstig uit de stadsmagistraat: Jacobs, *Justitie en politie*, 265-266. Ook in 1463 traden deze personen als zodanig op ('*rectores*', '*patrini*'): SAH, RAH, inv. nr. 1233, f. 6v. In 1465 voegde het stadsbestuur aan de procurator van de 'vergaderinge' van de celledbroeders twee 'goede' mannen toe, Jan Spijker en Peter van Drueten, om gezamenlijk de goederen van de celledbroeders te beheren: SAH, RAH, inv. nr. 1235, f. 192. Ook de *cellezusters* stonden onder een dergelijk toezicht. In 1438 waren twee personen provisor van de zusters, namelijk Marcellus die Lu en Tielmannus de Spina: SAH, RAH, inv. nr. 1208, f. 110r en f. 265v. Beiden waren afkomstig uit de stadsmagistraat: Jacobs, *Justitie en politie*, 264.

122 Leupen, 'De kloosters', 71; Goudriaan, 'Arme vrouwenpersonen', 109-110.

123 SAH, RAH, inv. nr. 1235, f. 192r; 128r, 140r.

124 Steyaert, 'Eenheid in de verscheidenheid', 19.

125 SAH, RAH, inv. nr. 1241, f. 141v.

126 SAH, RAH, inv. nr. 1253, f. 213v.

127 Ze verwierven in 1430 rechten op een aangrenzend huis, waar tot 1401 tertiariessen gewoond hadden: BHIC, ZZ, inv. nr. 30. In 1444 konden ze opnieuw de hand leggen op een aanpalend huis, weliswaar slechts voor de helft ('*die helft van her Korsiens huys*'). Ze namen het over van de rectoren van het Groot Gasthuis die toen nog bij de Gevangenpoort woonden. In 1462 kochten ze de andere helft van het huis van deze priester, Christianus van Waelhoven: BHIC, ZZ, inv. nr. 31.

128 BHIC, ZZ, inv. nr. 1 regest 82.

129 Op 6 maart 1459 wordt Peter Molner voor het eerst als hun biechtvader genoemd: SAH, RAH, inv. nr. 1229 f. 266r. Toen hij op 10 december 1460 in die functie genoemd werd bleek hij tevens assistent ('*cooffecians in divinis*') te zijn in de Sint-Jan in 's-Hertogenbosch: SAH, RAH, inv. nr. 1231, f. 28r. Ook op 27 april 1462 was hij nog hun biechtvader: SAH, RAH, inv. nr. 1232, f. 159v.

op bezittingen van zijn dochter op voorhand ontkrachten. Van haar geld en kleinodiën had hij namelijk lang tevoren met haar toestemming erfgoederen aangeschaft. Hij legateerde nu een erfcijs ter waarde van 30 pond aan de rentmeester van het kapittel van Sint-Jan om die volgens Catherina's wensen te laten beheren.¹³⁰ Op deze wijze garandeerde hij dat zijn dochter en niet het convent volledige zeggenschap over haar erfdeel zou krijgen.

Nieuwe regulering van de cellezusters

Bij bul van 9 juni 1472 gaf paus Sixtus IV aan de cellebroeders en cellezusters in de gebieden van Frankrijk en Duitsland, die er onder de regel van Sint-Augustinus leefden, een nieuw voorrecht. Hij steunde hun werkzaamheden inzake het verzorgen van zieken en het begraven van overledenen na een kerkelijke uitvaart, vooral de slachtoffers van de pest. Ze kregen het recht om op hun kapel een bescheiden klokkentoren met een kleine klok te plaatsen en een kerkhof aan te leggen om er de overleden kloosterlingen en hun huisgenoten te begraven. Ze mochten een priester aanstellen om er missen op te dragen voor de kloosterbewoners.¹³¹ Tevens zou paus Sixtus op verzoek van Karel de Stoute en de cellietenkloosters hun het recht hebben gegeven voortaan zelf naar eigen believen een generale visitator te laten kiezen door het generaal kapittel.¹³² Dit ging alleen voor de cellebroeders gelden, die immers in ordeverband onder de paus ressorteerden, hoewel ook de zusters hier nadrukkelijk bij genoemd werden.

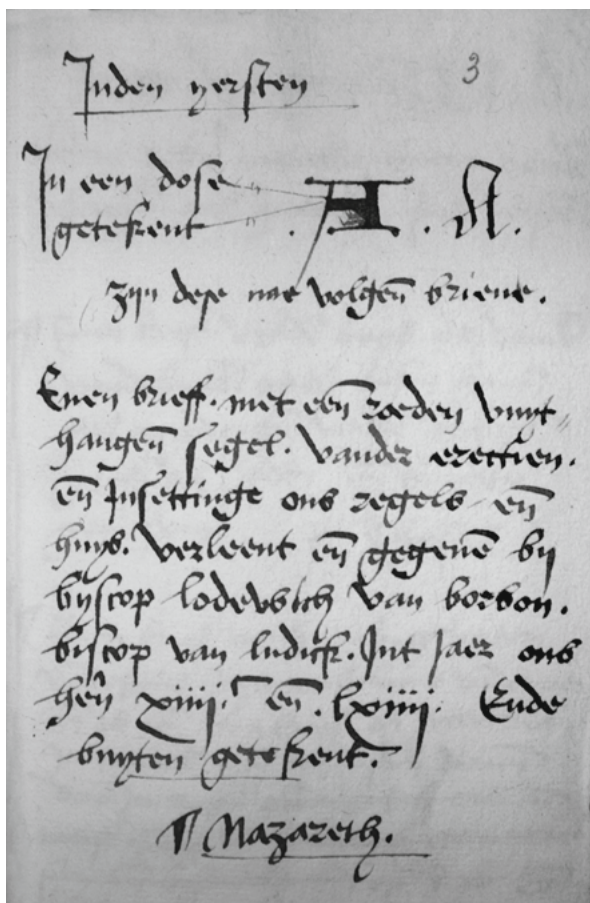
De Bossche cellezusters verzilverden hun nieuw verworven privilege. Op 12 november 1477 werden hun hierop gebaseerde wensen schriftelijk vervuld. Ludovicus de Bourbon, bisschop van Luik, bevestigde de verheffing van hun huis tot klooster onder de regel van Augustinus. Hij had het klooster de naam Nazareth meegegeven. De zusters mochten voortaan zelf een prior of prelaat van een geschikte orde als visitator kiezen met voorbijgaan aan de augustijnen van Eindhoven. Dit was blijkbaar hun invulling van de vrije keuze van een generale visitator. Met dominantie vanuit de augustijnen van Eindhoven konden de dames blijkbaar niet leven. De besloten leefwijze van deze heren sloot onvoldoende aan bij de vrijheid die de *zwestern* zich moesten veroorloven om hun charitatieve taken te kunnen vervullen. De voorschriften uit 1464 werden herhaald. Nieuw was ook dat de zusters in de kapel nu een vast altaar mochten laten bouwen waaraan ze een priester mochten verbinden.¹³³

Het aannemen van de regel van Augustinus in 1464 en de bevestiging ervan in 1477 betekenden een voortzetting van een bestaande situatie. De teksten geven aan dat de zusters al tevoren uit eigen beweging deze regel volgden. Zoals vaker was de praktijk aan de norm vooraf gegaan. De oorkonden van de bisschop gaven aan hun leefwijze officiële erkenning en betekenden de verheffing van hun communiteit tot een klooster in kerkrechtelijke zin. De formulering van de regel die ze naleefden luidde: *'regula beati Augustini per emissionem voti ad tria substantialia regule seu ordinis eiusdem'*. Zoals Koen Goudriaan kort geleden al opmerkte heeft dit niets van doen met een derde regel van Augustinus. Een dergelijke regel bestond niet en wordt in de stukken dan ook niet vermeld, hoewel de moderne literatuur er hardnekkig aan vasthoudt.¹³⁴

De aanvaarding van de regel van Augustinus en het afleggen van de drie geloften maakten de cellezusters tot reguliere kanunnikessen.¹³⁵ Dat betekende voor hen echter niet dat ze voortaan als slotzusters in een besloten klooster met een volledig koorgebed gingen leven. Daarvoor zal het peil van de zusters ook wel te eenvoudig geweest zijn. Bovendien waren ze dan niet meer in staat hun werk in de stedelijke maatschappij uit te voeren. De bisschop haastte zich dan ook na zijn goedkeuring van de regel van Sint-Augustinus te vermelden dat dit niet inhield dat hun dagelijkse werkzaamheden veranderden. Ze moesten vooral

doorgaan met het bezoeken en verzorgen van de zieken en met hun bekommernis om de gestorvenen. Voor hun getijden (vaste gebedsuren) die hoofdzakelijk bestonden uit een serie onzevaders en weesgegroeten hoefden ze niet samen te komen in de kloosterkerk.¹³⁶ De gelofte van armoede daarentegen vormde wel een duidelijke breuk met het verleden. Het aannemen van een regel heeft voor zover bekend niet geleid tot aansluiting bij een congregatie of kapittel.¹³⁷

Intussen had ook de interne organisatie meer vorm gekregen. Was voorheen de moeder alleen, soms met een of meer zusters, handelende partij bij overeenkomsten, vanaf 1491 trad bij het goederenbeheer naast haar een procuratrix op.¹³⁸ Het was Margriet Willems van Vroelaer, onder wie het klooster zijn definitieve vorm zou krijgen. Naast de procuratrix ontstond vrijwel gelijktijdig de functie van ondermoeder. In veel gevallen werden beide functies door dezelfde persoon uitgeoefend.¹³⁹

De afronding van de bouwactiviteiten was voor de zwartzusters aanleiding hun archief in 1522 te herordenen en er een inventaris van te maken. Hierin staat een korte omschrijving van ieder charter met vermelding van de dorsale aantekening en van de doos waarin het stuk bewaard werd. Iedere doos droeg in alfabetische volgorde een letter. Aan het eind van het alfabet gekomen ging de archivaris verder met heiligenamen: Maria, Jhesus, Augustinus, Geertruydt, Johannes (BHIC, 1891 ZZ, inv. nr. 21)

130 BHIC, ZZ, inv. nr. 14.

131 RAA, ZZA, inv. nr. 1 (authentiek afschrift van een vidimus uit 1472).

132 RAA, ZZA, inv. nr. 2.

133 BHIC, ZZ, inv. nr. 1 regest 92.

134 Goudriaan, 'De observantie', 173-179.

135 Kloosterlingen die de regel van Benedictus of erop gebaseerde regels volgen, zoals benedictijnen, kartuizers en cisterciënzers, zijn monniken. Volgen ze de kloosterregel van Augustinus, zoals augustijnen, premonstratenzers en kruisheren, dan heten ze reguliere kanunniken.

136 Zie voor een Nederlandse vertaling van de akte van 1477 Gijsbertus Coeverincx, *Analecta*, dl. 2, 288-291.

137 Voor het bisdom Luik moet hierover nog veel onderzoek verricht worden. Zie ook voor dergelijke verbanden Carnier, 'De reguliere vrouwelijke derde orde', 205-220.

138 SAH, RAH, inv. nr. 1261, f. 124v.

139 In 1519 wordt voor het eerst een ondermoeder vermeld: BHIC, ZZ, inv. nr. 23 regest 127. In 1547 of 1548 bijvoorbeeld waren de functies van ondermoeder en procuratrix in één persoon verenigd: BHIC, ZZ, inv. nr. 65 regest 149. Andere voorbeelden: SAH, RAH, inv. nr. 1261, f. 124v en BHIC, ZZ, inv. nr. 23 regest 127.

De zusters breidden hun complex de volgende jaren uit en gaven vorm aan hun interne organisatie.¹⁴⁰ In 1506 bevestigde paus Julius II de oude privileges van de cellebroeders en -zusters en voorzag hij in aanvullende regelingen.¹⁴¹ In dit stuk werden de broeders en zusters behandeld als behoorden zij tot een gezamenlijk georganiseerde orde. De werkelijkheid en in ieder de geval de wenselijkheid was anders. Rond 1508 verzochten de gezamenlijke zwartzusters aan de paus losgekoppeld te worden van de paters cellieten maar wel al hun voorrechten te mogen blijven genieten.¹⁴² Op 7 november 1511 schijnt de verlening van de aflaten nog afzonderlijk aan de zusters afgegeven te zijn door de paus.¹⁴³

Met deze aankopen en nieuwe privileges van pausen en bisschoppen grepen de Bossche zusters de kans hun huis uit te bouwen tot een volwaardig klooster. Het begin van deze grote verbouwing lag in 1513.¹⁴⁴ In 1522 werden de bouwactiviteiten afgerond. Er woonden toen vijftien zusters in het klooster.¹⁴⁵

Magdalenazusters-augustinessen

In 1452 werden de zusters van Maria Magdalena voor het laatst in de Peperstraat vermeld.¹⁴⁶ Op 28 juni 1458 huisde deze groep aan de Windmolenberg.¹⁴⁷ De Peperstraat werd niet meer als hun verblijfplaats genoemd. Ze zullen dus tussen 1452 en 1458 naar de Windmolenberg vertrokken zijn.

Deze Magdalenazusters waren verbonden met een andere gemeenschap zusters van Maria Magdalena. De oorsprong daarvan is onbekend. Deze gemeenschap woonde al voor 1454 in Vught tussen de verbindingsweg 's-Hertogenbosch-Vught en de Dommel, dicht bij de dependance van de Zusters van Orthen. In dat jaar kregen de in gemeenschap levende zusters van Maria Magdalena in Den Bosch (zoiest verhuisd?) en Vught verlof van de bisschop een eigen biechtvader en eigen visitators te kiezen, hetgeen een eerste erkenning en regeling inhield. De mis kon er opgedragen worden aan een draagbaar altaar.¹⁴⁸ Tussen 1455 en 1465 was Jan van Kalkar biechtvader van de Zusters van Maria Magdalena of Bethanië.¹⁴⁹ Mogelijk is dit dezelfde persoon als de pater van de fraters en hing deze aanstelling samen met het nieuwe voorrecht dat de Magdalenazusters in 1454 gekregen hadden.

Op dat moment hadden ze nog steeds twee vestigingen, een in 's-Hertogenbosch en een in Vught. Beide gemeenschappen hadden geen officiële kerkelijke erkenning als klooster. Vanaf 1460 kwam de naam zusters van Bethanië voor de Bossche zustergemeenschap op. Het staat niet vast dat de zusters van Bethanië de oude behuizing van de zusters van de Tolbrug hebben overgenomen. De Vughtse groep kreeg in 1461 toestemming van de pastoor van Vught-Sint-Lambertus voor een eigen kapel met een eraan verbonden priester en bijliggend kerkhof.¹⁵⁰ Vermoedelijk is het niet tot de bouw van een kapel gekomen. Maar mogelijk zette deze toestemming de Bossche zusters aan het denken, zoals de Zusters van Orthen hun medezusters in Vught in het oog hielden.

De Bossche gemeenschap verzocht aan de bisschop hun woonplaats in Den Bosch te verheffen tot een klooster van reguliere kanunnikessen onder de regel van Augustinus met toestemming een kapel erbij te bouwen. Hij voldeed aan dit verzoek in 1466. Wegens de zwakke economische situatie van het klooster besloot hij voornamelijk de clauuur achterwege te laten.¹⁵¹ Ongeveer tegelijk met het aannemen van de kloosterregel verdween biechtvader Jan van Kalkar in die functie van het toneel. Dit zal verband houden met de aanstelling door de bisschop van de biechtvader van het jonge augustinessenklooster van Sint-Geertrui in de stad, die tevens de opdracht kreeg de zusters te kleden en de geloften te laten afleggen. Visitation kon geschieden door de genoemde biechtvader en de rector van het fraterhuis of een overste van de eigen orde. Deze bepaling maakt de identificatie van

hun voormalige biechtvader Jan van Kalkar als rector van de fraters aannemelijk. Het klooster stond voortaan bekend als het Huis van Maria Magdalena van Bethanië.¹⁵²

In de jaren 1455-1457 was naar voorbeeld van het Kapittel van Windesheim het Kapittel van Venlo tot stand gekomen. Een van de leden van dit samenwerkingsverband van vier besloten regularissenkloosters in het bisdom Luik was het zojuist genoemde klooster van Sint-Geertrui in 's-Hertogenbosch, dat sterk onder de invloed van de Moderne Devotie stond.¹⁵³ Het ligt dan ook in de lijn dat de Zusters van Maria Magdalena, mede bestierd door Jan van Kalkar, met Augustinus' regel als richtsnoer dicht aanschurkten tegen de augustinessen van Sint-Geertrui.

In Vught verbleef toen nog steeds de aan dit klooster gelieerde groep zusters. Ze werden afzonderlijk genoemd in de bisschoppelijke toestemming van 1466. Kort daarop verlieten ze hun woning buiten de stad om zich te verenigen met hun medezusters op de Windmolenberg. Met de aansluiting bij het Kapittel van Venlo in 1485 en de voltooiing van een nieuwe kerk bij het klooster op de Windmolenberg in of kort na 1488 waren de zusters volledig geïntegreerd in de kerkelijke structuren.¹⁵⁴

Zegel van de zusters van Bethanië, 1507. De afgebeelde figuur is Maria Magdalena, herkenbaar aan haar zalfpot (BHIC, 1891 ZZ, inv.nr 47)

140 Verwerving in 1485 van een aangrenzend huis met achterhuis en hof die doorliep tot aan de gracht van de begijnen (huidige Parade), overname in 1507 van een huis aan de Papenhulst van de zusters van Bethanië en aankoop in 1515 van het aan hun klooster grenzende Vondelingenhuys van de Tafel van de Heilige Geest: BHIC, ZZ, inv. nr. 32, 47 en 33. Vanaf 1570 was het pand op de hoek van de Clarastraat en de Choorstraat vondelingenhuys (Van Sasse van Ysselt, *De voornamen huizen*, dl. 2, 585-586).

141 RAA, ZZA, inv. nr. 2.

142 RAA, ZZA, inv. nr. 3.

143 RAA, ZZA, inv. nr. 4.

144 Wilhelmus Molius, *Kroniek*, 214-215; Hermans, *Verzameling van kronyken*, 77.

145 De kapel en het kort tevoren aangekochte Vondelingenhuys, waren volledig vernieuwd. Er was een nieuw stuk aan de kapel gezet en het 'spynhuys', het huis achter de hof en het brouwhuis waren verbouwd. Tegen de gracht van de begijnen hadden de zusters, dankzij een schenking van land door het Groot Begijnhof, een nieuw toilet laten bouwen: BHIC, ZZ, inv. nr. 21, f. 1v-2r. Sluitstuk was de bouw van een muur achter het klooster. Ze kregen er van hun achterburen, de begijnen, een strook grond voor. Daarin mochten ze een deur maken voor onderhoudswerkzaamheden aan de muur en voor aanvoer van turf, hout en koren via pleiten: BHIC, ZZ, inv. nr. 35 en inv. nr. 22, f. 18r.

146 Op 27 oktober 1452: SAH, RAH, inv. nr. 1223, f. 9r. Vaak waren het door de Moderne Devotie geraakte priesters die devote vrouwen-gemeenschappen initieerden. In een testament uit 1451 wordt 'Lijksen Wylllem Everts dochter, wonende ten Bosch in het huys van Magdalene' genoemd (Frenken, 'Aanvullingen op Schutjes', 130). Frenken dateert dit testament dat als datum 1401 draagt, op 1450, maar 1451 is logischer als niet 'uno' in plaats van 'quingagesimo' geschreven is maar eenvoudig weggevalen is.

147 SAH, RAH, inv. nr. 1288, f. 311v-312r. Hun biechtvader was toen Jan van 'Kalkeren'. Zie ook Van Rooij, *Het Oud-archief*, dl. 3, regest 1205 en Van den Bichelaer, *Het notariaat*, bijlage 1, 375 en 490.

148 Gijsbertus Coeverincx, *Analecta*, dl. 2, 276-277.

149 SAH, RAH, inv. nr. 1225, f. 290r en 313v; inv. nr. 1235, f. 128r.

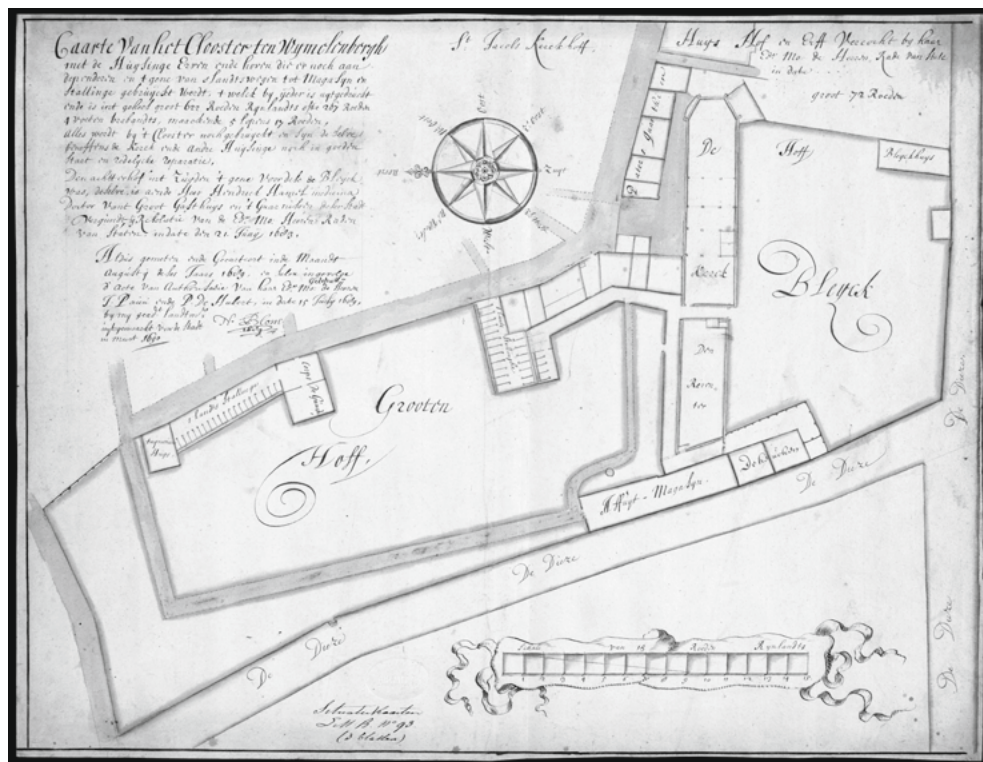
150 Van den Bichelaer, *Het notariaat*, bijlage 2, nr. 173.39.

151 Gijsbertus Coeverincx, *Analecta*, dl. 2, 277-282 (de uitgevers dateren de bisschoppelijke verheffing om onduidelijke reden op 1467).

152 In de periode 1450-1485 gingen vele huizen van tertiariissen over naar de regel van Augustinus: Van Engen, *De derde orde*, 274. In noord-west Duitsland kozen rond die tijd zelfs vrijwel alle huizen van devote vrouwen voor die regel: Van Engen, *Sisters and Brothers*, 232.

153 Van Dijk, *De constituties*, 595-596.

154 SAH, RAH, inv. nr. 1257, f. 203v; Van Dijk, *De constituties*, 598.

Plattegrond van het klooster Bethanië op de Windmolenberg met de kerk en de refter als herkenbare kloosterlijke elementen, na het vertrek van de zusters, 1689 (Nationaal Archief, Den Haag, 4 OSK Oorlog/situatiekaarten, inv. br. B 93 (1))

Wat voor ontwikkeling hadden de zusters van het Groot Gasthuis ondergaan? Blijkbaar hielden ze zich enkel aan hun door de bisschop gegeven statuten. Nog bij de afwikkeling van de geschillen rondom deze zusters in de jaren twintig en dertig van de zestiende eeuw ontbreekt iedere verwijzing naar een kloosterregel.¹⁵⁵ Toen de Bossche priester Molius tussen 1542 en 1550 zijn kroniek schreef, volgden de zusters naar zijn zeggen de regel van Augustinus.¹⁵⁶ In 1559 treffen we een duidelijk bewijs hiervan aan.¹⁵⁷ Een officiële vastlegging ontbreekt.

Augustinessen van Sint-Geertrui

Als uitvoering van het testament van Peter de Gorter werd het Sint-Geertruiklooster gesticht als een klooster voor slotzusters, een besloten klooster, onder de regel van Augustinus. In 1448 besloot de bisschop tot deze stichting, nadat verscheidene goederen en inkomsten aan de testamentaire toezegging toegevoegd waren. Het nieuwe convent zou gehuisvest worden in een huis dat Peter nog tijdens zijn leven ter beschikking had gesteld van de boetezusters dominicanessen die het er echter niet hadden kunnen bolwerken. De rector zou een augustijn zijn, terwijl de prior van Sint-Elizabeth bij Roermond en de rector van het klooster te Maaseik als visitator werden aangewezen. Een kapel met draagbaar altaar zou voorlopig tot hun beschikking komen, totdat het al gestichte altaar gewijd zou zijn.¹⁵⁸

Het klooster werd in 1453 tot volslagen besloten convent verheven, waarbij het visitatierecht overging naar de prior van het augustijnenklooster Mariënhage bij Eindhoven, die als medevisitator de rector van de zusters te Maaseik of een andere leidsman van zijn orde

Plattegrond van 's-Hertogenbosch met de kloosters in 1500. Na vestiging in en bij het oudste stadsdeel (minderbroeders en zusters van het Groot Gasthuis) werden plekken bij de Sint-Jan in gebruik genomen. Vervolgens werden gebieden daarbuiten gekozen (Afdeling Erfgoed Gemeente 's-Hertogenbosch)

- 1 minderbroeders
- 2 zusters van het Groot Gasthuis
- 3 begijnen van het Groot Begijnhof
- 4 predikheren
- 5 bogarden
- 6 clarissen
- 7 cellezusters
- 8 cellebroeders
- 9 zusters van Sint-Elizabeth of Bloemkamp
- 10 zusters van Orthen
- 11 zusters van de Mariënborg of Uilenburg
- 12 fraters
- 13 zusters van Bethanië op de Windmolenberg
- 14 zusters van Sint-Geertrui
- 15 begijnen van het Klein Begijnhof
- 16 kruisbroeders

aan zijn zijde had. De oorspronkelijke kapel was op den duur te klein geworden voor het bidden en zingen van de getijden. Ze kregen daarom toestemming voor de bouw van een nieuwe kerk met drie altaren.¹⁵⁹ In 1466 was de bouw ervan gereed. Op 16 april van dat jaar gaf de bisschop vergunning voor de wijding van de kerk, met inbegrip van drie vaste altaren en het gebruik van een draagbaar altaar.¹⁶⁰

Koen Goudriaan pleit ervoor de vele augustijnerzusters die een afgezwakt regiem volgden als 'conversinnen' te betitelen.¹⁶¹ Dergelijke conversinnenkloosters in 's-Hertogenbosch waren de cellezusters en de zusters van Bethanië op de Windmolenberg (vereniging van de huizen in Vught en Den Bosch) en mogelijk later ook de zusters van Sint-Elizabeth van het Groot Gasthuis. Het Sint-Geertruiklooster was in de stad het enige besloten augustinesklooster van reguliere kanunnikessen in de strikte zin des woords.

¹⁵⁵ Gijsbertus Coeverincx, *Analecta*, dl. 2, 37-44; Wilhelmus Molius, *Kroniek*, 285-293. De zusters waren aan het eind van de vijftiende eeuw verhuisd van hun oorspronkelijke plaats van vestiging, vooraan de Hinthamerstraat ten oosten van de Markt, naar het noorden aan de overzijde van de Dieze.

¹⁵⁶ Wilhelmus Molius, *Kroniek*, 18 en 139.

¹⁵⁷ Gijsbertus Coeverincx, *Analecta*, dl. 2, 45.

¹⁵⁸ Gijsbertus Coeverincx, *Analecta*, dl. 2, 213-219.

¹⁵⁹ Gijsbertus Coeverincx, *Analecta*, dl. 2, 219-223. De contacten met Maaseik zullen het terugtrekken uit de wereld en het kloosterslot sterk beïnvloed hebben in deze periode. Dionysius de Kartuiser richtte zich in zijn traktaat 'De vita inclusarum' speciaal tot de priorin van de augustinessen van Maaseik (Pansters, 'The Secret of Silence', 62 noot 23).

¹⁶⁰ Gijsbertus Coeverincx, *Analecta*, dl. 2, 229-231.

¹⁶¹ Goudriaan, 'De observantie', 179-191, vooral 190. Aan bijlage 1 kunnen de Bossche augustinessen van de Windmolenberg toegevoegd worden, terwijl ook de zwartzusters als conversinnen aangemerkt kunnen worden. Er is geen enkele aanwijzing dat de gasthuizusters van Sint-Elizabeth in 1376 de regel van Augustinus gingen volgen.

Conclusie

Naast kloosters in ordeverband (wilhelmieten, franciscanen, dominicanen en clarissen) woonden in 's-Hertogenbosch in de dertiende en veertiende eeuw diverse groepen religieus geëngageerde personen zonder regel in gemeenschap samen: begijnen, bogarden en gasthuizusters. In 1335 vestigden zich cellezusters of *zwesternen* in de stad, korte tijd later gevolgd door de cellebroeders of lollarden. De stedelijke overheid mengde zich veelal in hun zaken waar het ging om financiën en goederenbeheer. Hun inbedding in de kerkelijke structuren was vaak onduidelijk. Ze leefden volgens eigen gewoonten en reglementen. Sommige van deze gemeenschappen voegden zich naar een erkende regel. De derde regel van Franciscus bleek daarvoor erg geschikt. Onder druk van buiten namen de bogarden deze regel tussen 1333 en 1335 officieel aan.

De vijftiende eeuw kende een monastieke ontwikkeling in de stad die vérstrek-kende gevolgen had. De vrouwen die zich in de decennia rond 1400 in 's-Hertogenbosch in gemeenschappen vestigden, gingen al snel volgens de derde-orderregel van Franciscus of Dominicus leven. Volgelingen van de Moderne Devotie betrokken huizen in de stad. Een zusterhuis vanaf circa 1410 en een fraterhuis vanaf circa 1425 werden geïnstrueerd en bevolkt vanuit het ontstaansgebied van deze beweging. De bewoners van deze huizen van het Gemene Leven leefden niet onder een kloosterregel maar volgens goedgekeurde statuten en maakten geen onderdeel uit van een breder verband. Zij konden hun leefwijze ongewijzigd continueren.

Onder meer het gedachtegoed van de Moderne Devotie deed bestaande kloosters weer terugkeren naar de voorschriften van hun regel. De jongere gemeenschappen werden in korte tijd in kerkelijk goedgekeurde banen geleid. Tussen 1464 en 1470 ontwikkelden zich in 's-Hertogenbosch zes devote gemeenschappen tot kloosters ten gevolge van het aanvaarden of strikter onderhouden van een erkende regel, maar ieder volgde een eigen tempo en modaliteit. De invoer van een strengere regel bij de bogarden leidde in 1470 tot een scheuring waarbij de nieuwlichters, die de derde regel van Franciscus wilden vervangen door het strengere regiem van de kruisheren, bakzeil haalden en een afzonderlijk kruisherenklooster elders in de stad moesten vormen. De tertiariissen van de Papenhulst hadden na een kort verblijf op de Windmolenberg een woonplaats gevonden achter de Tolbrug. Daar werd in 1469 de verdere verkloosterling ingezet met de bouw van een kapel. De zusters van de Uilenburg kenden in dat jaar een gelijkaardige ontwikkeling. Die culmineerde in de bouw van een kloosterkerk in de jaren 1488-1491. De sinds 1475 op de Eikendonk wonende tertiariissen waren vanaf hun aanvang tertiariissen in goedgekeurd kloosterverband.

De *zwesternen* aanvaardden in 1464 officieel de regel van Augustinus, die ze in praktijk al volgden, maar tot die tijd met toelating van privébezit. Een verdere verkloosterling van deze cellezusters volgde in 1477, een volledige uitbouw inclusief kapelrechten in 1514. In het kielzog van de *zwesternen* hadden ook de cellebroeders de regel van Augustinus aanvaard. Terwijl de zusters onder de bisschop ressorteerden, stonden de broeders onder direct gezag van de orde. De boetezusters van Maria Magdalena die zich rond 1430 in de stad gevestigd hadden, onderwierpen zich in 1466 in hun nieuwe behuizing op de Windmolenberg als zusters van Bethanië aan Augustinus' regel. In 1488 waren de Vughtse zusters geïncorporeerd en was bij de gemeenschap een volwaardige kloosterkerk verrezen. De zusters van Sint-Geertrui namen rond 1450 de restanten over van een zieltogend groepje Dominicaner penitenten en vormden het enige, vrijwel van aanvang af besloten klooster waarin geleefd werd volgens de regel van Augustinus.

Afkortingen

AAB	Archief Abdij van Berne
BAH	Bisschoppelijk Archief 's-Hertogenbosch
BHIC	Brabants Historisch Informatie Centrum
hs.	handschrift
inv. nr(s).	inventarisnummer(s)
MA	2006 <i>Mechelse Aanwinsten van het bisdom Den Bosch 1330-1719</i>
ILVB	1232 <i>Illustre Lieve Vrouwe Broederschap in 's-Hertogenbosch (1291) 1318-2005</i>
ONB	<i>Oorkondenboek van Noord-Brabant</i>
RAA	Rijksarchief te Antwerpen-Beveren
RAH	<i>Rechterlijk archief 's-Hertogenbosch</i>
SAH	Stadsarchief 's-Hertogenbosch
ZZ	1891 <i>Zwartzusters in 's-Hertogenbosch 1335-1642</i>
ZZA	<i>Zwartzusters van Antwerpen</i>

Archivalia

Archief Abdij van Berne (AAB), Heeswijk

- hs. 6 Zuid-Nederlands getijdenboek, circa 1470
- hs. 19 Graduale kerk Groot Gasthuis, vijftiende/zestiende eeuw
- hs. 20 Commentaar van Dionysius de Kartouizer op het Bijbelboek Job
- hs. 83 Handschrift Coeverincx, ca. 1600
- inv. nr. IIIA4 Testament van Willem van den Bosch, 1332
- inv. nr. VD36.14 Akte van overdracht door Jan Thomaszoon geheten Dirkszoon en Hendrik Hendrikszoon de Coster aan heer Jan van Birk van Kalkar, rector van het klooster van het Gemene Leven in 's-Hertogenbosch, van een erf in de Hinthamerstraat, 1436
- inv. nr. VD36.15 Akte van schenking door Hendrik van Berkel en Goossen Brenthens aan Jan van Brik van Kalkar, rector van het klooster van het Gemene Leven in 's-Hertogenbosch, van goederen in de Hinthamerstraat in 's-Hertogenbosch, 1436

Bisschoppelijk Archief 's-Hertogenbosch (BAH), 's-Hertogenbosch

- Bisschoppen van 's-Hertogenbosch*
- Doos 5A, zonder beschrijving

Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC), 's-Hertogenbosch

- 252 *Klooster Mariënborg op de Uilenburg, 1447-1642*
- inv. nr. 290 Stichtingsakte, met akte van bekrachtiging door prins-bisschop van Luik, 1469
- inv. nr. 303 Verklaring door leden huis 3e Orde Heilige Franciscus in 's-Hertogenbosch op Uilenburg, dat zij als religieuzen zijn geprotest en haar huis tot klooster is verheven onder titel Mariënborg, 1469. Met bevestiging van deze verklaring door Lodewijk van Bourbon, prins-bisschop van Luik, 1469. En met bevestiging door diens opvolger, Jan van Horne, en vergunning aan klooster onder andere om kerkhof te vergroten, 1491
- 343 *Collectie kaarten en tekeningen van het Rijksarchief in Noord-Brabant*
- inv. nr. 1999 Kaart kloosters aan de Hinthamerstraat
- 1232 *Illustre Lieve Vrouwe Broederschap in 's-Hertogenbosch (1291) 1318-2005 (ILVB)*

- inv. nr. 116 Rekening, 1329/1330, 1335/1336, 1341/1342-1343/1344, 1345/1346-1348/1349, 1350/1351-1362/1363, 1365/1366-1367/1368, 1369/1370, 1372/1373-1376/1377, 1378/1379-1385/1386, 1387/1388-1396/97, 1398/99 en 1495/1496
- inv. nr. 117 Rekening, band 1, 1399/1400-1414/1415, 1416/1417, 1419/1420-1430/1431 en ongedateerd
- inv. nr. 119 Rekening, band 3, 1448/1449-1468/1469
- inv. nr. 146 Ledenboek ILVB
- 1891 *Zwartzusters in 's-Hertogenbosch 1335-1642 (ZZ)*
- inv. nr. 1 Verheffing door de elect, later bisschop van Luik van het huis van de cellen-zusters tot een klooster onder de Regel van Augustinus met voorschriften over de te volgen levenswijze, met latere aanpassing, 1464 en 1477
- inv. nr. 14 Akte waarbij Ermbertus de Loemel vastlegt dat zijn dochter in het klooster ingetreden is voor de aanname van de regel van Augustinus, met nadere bepalingen, 1475
- inv. nr. 21 Inventaris van het archief, opgemaakt naar aanleiding van een grote verbouwing, 1522
- inv. nr. 22 Legger van de pachten, cijnzen en renten van het klooster, en van het kloosterterrein, met aantekening van ontvangsten en plaats van de eigendomstitels in het archiefdepot, 1627
- inv. nr. 23 Lijst van cijnzen en renten van het klooster en van de biechtvader, 1628
- inv. nr. 26 Akte van verkoop aan Wunne van Utrecht ten behoeve van haar en haar gezellen van een huis in de Weverhulst, 1335
- inv. nr. 27 Akte van verkoop ten behoeve van de zusters van een stukje grond aan de Begijnengracht bij hun woning, 1348
- inv. nr. 28 Akte van schenking van Heylkens Huis op de Triniteit in 's-Hertogenbosch, 1359
- inv. nr. 30 Akte van aankoop van een huis naast het klooster, 1430. Met retroacta en latere bijlage, 1341-1431
- inv. nr. 31 Stukken betreffende de aankoop van Heer Corstiaans huis naast het klooster, 1444 en 1462
- inv. nr. 32, Stukken betreffende de aankoop van aangrenzende goederen van Thonis van den Hoevel, 1485
- inv. nr. 33 Akte van aankoop van het Vondelingenhuis naast het klooster, 1515
- inv. nr. 35 Akte van schenking van een stukje land aan de gracht van het begijnhof ten behoeve van een nieuwe kloostermuur, 1520
- inv. nr. 38 Verklaring van schenking van renten, onder meer aan het klooster, 1361
- inv. nr. 40 Testament waarbij de zusters een erfcijs gelegateerd krijgen, 1433
- inv. nr. 45 Akte van schenking van een roggepacht in Berlicum, onder meer aan het klooster, 1500, met latere bijlage, 1590
- inv. nr. 47 Akte van aankoop door het klooster van een huis op de Papenhulst in 's-Hertogenbosch, 1507
- inv. nr. 65 Concept van een machtiging door het klooster aan een niet nader genoemde persoon tot rechtshandelingen betreffende een lijfrente, circa 1547
- 2006 *Mechelse Aanwinsten van het bisdom Den Bosch 1330-1719 (MA)*
- inv. nr. 20 Opheffing van de scholasterij, 1422-1423
- inv. nr. 38 Overeenkomst tussen het kapittel en de Zusters van Orthen over de parochiële rechten van de zusters, 1453
- inv. nr. 57 Uitbreiding van de inkomsten van het in 1451 gestichte altaar, 1468

inv. nr. 84 Stichting van drie wekelijkse missen, op te dragen door een seculiere priester, 1442

inv. nr. 130 Testament van de begijn Jutta, dochter van Martinus de Meghen, 1368

inv. nr. 135 Testamentaire schenking aan verschillende personen en instellingen, verbonden aan het begijnhof, 1434. Met retroacte, 1427

inv. nr. 168 Stukken betreffende de stichting van het bonefantenhuis in 1401 en de organisatie, 1625 en ongedateerd

inv. nr. 190 Eigendomsbewijs voor de predikheren van 's-Hertogenbosch van een erfcijs in 's-Hertogenbosch, 1369

2039 *collectie charters van het Groot Seminarie te Haaren, 1238-1801*

inv. nr. 17 Overeenkomst tussen het klooster Mariënveld en het klooster van Sint-Jan evangelist in Amsterdam, 1422

Rijksarchief te Antwerpen-Beveren (RAA)

Zwartzusters van Antwerpen (ZZA)

inv. nr. 1 19 september 1472 Vidimus gegeven door Jacobus de Mucciarellis, auditor generalis der Curia, en Joannes Botelier, abbreviator, op een bul van Sixtus IV, de 9^e juni 1472 verlenende het recht van begraven en van keuze van een geestelijke om dienst te doen aan de cellezusters van Duitsland en Frankrijk

inv. nr. 2 11 februari 1508-1509 Vidimus gegeven door Johannes, abt van Sint-Geertruiden te Leuven, van een bul van Julius II, van 20 juni 1506, bepalende de voorrechten van de orde der cellieten

inv. nr. 3 Rond 1508 Smeekschift aan de paus aangeboden door de Zwartzusters vragende ontslagen te worden van elke onderwerping aan de broeders Cellieten, en niettegenstaande, al de aflaten en geestelijke voordelen aan deze laatsten toegestaan te blijven genieten

inv. nr. 4 17 eeuw Aantekeningen aangaande sommige gratiën en privilegieën gegunt van den Stoel ofte h. pausen van Rome aen ons heilich orden

inv. nr. 101 17 augustus 1346 Vidimus gegeven door Claus van der Borch, deken van O.L.V.-kerk, van de schepenbrief van Antwerpen, van 1 oktober 1345, bestatigde de gift gedaan door Hendrik Zuderman, Duits koopman, van zijn huis gestaan buiten de Koepoort en de Predikherenmuur, met al wat er toe behoort 'om daar in te woenen maten wiven die men heet Swesteren gaende ende keerende uut wat landen dat di zijn, die van goeden levne zijn ende dit gedurende teweliken daghen' en benoemende ter besturing van dit huis drie goede personen (...)

Stadsarchief 's-Hertogenbosch (SAH), 's-Hertogenbosch

014 *Rechterlijk archief van 's-Hertogenbosch (RAH)*

inv. nr. 1182-1288 Secretariële protocollen, ook bekend als het Bosch' Protocol, 1399-1517

184 *Archief van het Clarissenklooster (1281-1335-1668)*

inv. nr. 1 Notariële akte, bevattende openbare afschriften van een machtiging van de officiaal van Luik d.d. 10 januari 1334; het testament van heer Willelmus de Busco, heer van Erp, ridder, d.d. 1335 augustus 28; en aanvullingen op dit testament d.d. 13 september 1339, 6 november 1341, 1344

Sint-Jan, charters

inv. nr. 697 (661), d.d. 1467 april 4 (alleen regist)

inv. nr. 1240 (2585), d.d. 1420 oktober 18 (alleen regist)

Literatuur en gedrukte bronnen

- Acquoy, J.G.R., *Het klooster te Windesheim en zijn invloed* (3 dln.; Utrecht 1875-1880).
- Bichelaer, A. van den, *Het notariaat in Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch tijdens de Late Middeleeuwen (1306-1531)* (Amsterdam 1998).
- Bogaerts, A.M., *Het klooster Hertogin nedal der Zusters Dominikanessen te Oudergem 1262-1797*. Bouwstoffen voor de Geschiedenis der Dominikanen in de Nederlanden 18 (Leuven 1979).
- Brinkerink, D.A., (ed.), *Van den doechden der vuriger ende stichtiger susteren van Diepen Veen* (Groningen 1904).
- Bruijn, M.W.J. de, 'Cnodingen en Dicbieringen. De bezitters van grote huizen in de stad 's-Hertogenbosch en hun entourage. Deel 1 Het geslacht Van den Bosch'. Intern rapport nr. 314 Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten ('s-Hertogenbosch/Utrecht 2014).
- Callaye, Fr., 'De Nederlandsche Beggaarden in St Franciscus' Derde Orde en de Weefnijverheid tijdens de Middeleeuwen (1)' in: *Neerlandia Franciscana* 1 (Iseghem 1914) 7-32.
- Camps, H.P.H. (ed.), *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. I De meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert)* (2 bdn.; 's-Gravenhage 1979).
- Carnier, M., 'De reguliere vrouwelijke derde orde in de zuidelijke Nederlanden', *Trajecta* 14 (2005) 205-220.
- Dijck, L.G.C.M. van, 'Kluizenaresen in en rond 's-Hertogenbosch, ca. 1370-1630', *Varia Historica Brabantica* 9 (1980) 1-20.
- Dijk, R.Th.M. van, *De constituties der Windesheimse Vrouwenkloosters vóór 1559* (Nijmegen 1986).
- Dijk, R.Th.M. van, *Salome Sticken (1369-1449) en de oorsprong van de Moderne Devotie* (Hilversum 2015).
- Dumbar, G., *Reipublicae Daventriensi ab actis analecta* (...) (dl. I; Daventriae 1710).
- Elm, K., *Beiträge zur Geschichte des Wilhelmitenordens* (Keulen/Graz 1962).
- Engen, H. van, *De derde orde van Sint-Franciscus in het middeleeuwse bisdom Utrecht* (Hilversum 2006).
- Engen, J. van, *Sisters and Brothers of the Common Life. The Devotio Moderna and the World of the Later Middle Ages* (Philadelphia 2008).
- Foppens, J.F., *Historia Episcopatus Silvaeducensis* (...) (Bruxellis 1721).
- Frenken, A.M., 'Aanvullingen op Schutjes "Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch"', *Bossche Bijdragen* 23 (1956-1957) 46-166.
- Gijssbertus Coeverincx, *Analecta Gijssberti Coeverincx*, eds. G. van den Elsen en W. Hoevenaars (2 dln.; ['s-Hertogenbosch] 1905 en 1907).
- Goudriaan, K., 'De observantie der conversinnen van Sint-Augustinus' in: H. van Engen en G. Verhoeven (red.), *Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden*. Middeleeuwse studies en bronnen CX (Hilversum 2008) 167-211.
- Goudriaan, K., 'Arme vrouwenpersonen, om Goods willen gheherberghet. Gemeenschappen van devote vrouwen aan het eind van de veertiende eeuw', *Ons Geestelijk Erf* 82 (2011) 97-135.
- Gramaye, J.B., *Taxandria. In qua Antiquitates & decora Regionum* 5 (...) (Bruxellae 1610).
- Grootaers, W., *De Zwartzusters van Lier 1395-1995. 600 jaar ziekenzorg in en rond de Netestad* (Lier 1995).
- Heel, D. van, 'Het kapittel van de tertiariissen van Zep-peren' in: *Bijdragen voor de geschiedenis van de provincie der minderbroeders in de Nederlanden*, bundel 12 (1953) 349-371.
- Hermans, C.R., (ed.), *Verzameling van kronyken, charters en oorkonden betreffende de stad en meierij van 's-Hertogenbosch* (3 bdn.; 's-Hertogenbosch 1847-1848).
- Hermans, C.R., *Annales canonicorum regularium S. Augustini ordinis S. Crucis ex monumentis authenticis* (4 dln.; Silvae-Ducis [etc.] 1858-1953).
- Hoekx, J.A.M., *Archief van het klooster der Rijke Claren te 's-Hertogenbosch, 1335-1668* (['s-Hertogenbosch] 1965).
- Hotz, B., *Beginnen und willige Armen im spätmittelalterlichen Hildesheim* (Hildesheim 1988).
- Jacobs, B.C.M., *Justitie en politie in 's-Hertogenbosch voor 1629. De bestuursorganisatie van een Brabantse stad*. Brabantse Rechtshistorische Reeks 1 (Assen/Maastricht 1986).
- Kühler, W.J., *Johannes Brinckerinck en zijn klooster te Diepenveen* (Rotterdam 1908).
- Kuijer, P.Th.J., *'s-Hertogenbosch. Stad in het hertogdom Brabant ca. 1185-1629* (Zwolle/'s-Hertogenbosch 2000).
- Leupen, S.M.C., 'De kloosters van de celebroeders en -zusters in het graafschap Holland en Zeeland tot aan de Reformatie', *Holland, Historisch Tijdschrift* 30 (1998) 63-93.
- Meerendonk, L. van de, *Het klooster op de Eikendonk te Den Dungen*. Bijdragen tot de Geschiedenis van het Zuiden van Nederland II (Tilburg 1964).
- Meerendonk, L. van de, *Tussen Reformatie en Contra-reformatie. Geest en levenswijze van de clerus in stad en meierij van 's-Hertogenbosch en zijn verhouding tot de samenleving tussen ffl 1520 en ffl 1570*. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland IX (Tilburg 1967).
- Meersseman, G.G., *Dossiers de l'Ordre de la Pénitence au XIIIème siècle* (2e herziene uitgave, Freiburg 1982).
- Meijer, G.A., *De predikheeren te 's-Hertogenbosch, 1296-1770. Eene bijdrage tot de geschiedenis van het Katholieke Noord-Brabant* (Nijmegen 1897).
- Meijer, G.A. (ed.), *P. Jacobo Brouwer, Chronicon conventus Buscoducensis ordinis praedicatorum et historia monasterii Worcumiensis* ('s-Hertogenbosch 1908).
- Oudenhoven, J. van, *Beschryvinge der Stadt ende Meyerye van 's-Hertogen-Bosche* (t'Amsterdam 1649).

- Pansters, K., 'The Secret of Silence. Spiritual Concentration as Theological Concern' in: K. Pansters (red.), *The Carthusians in the Low Countries. Studies in Monastic History and Heritage. Miscellanea Neerlandica XLIII – Studia Cartusiana 4* (Leuven 2014).
- Post, R.R., *The Modern Devotion. Confrontation with Reformation and Humanism* (Leiden 1968).
- Roggen, H.R., *De Clarissenorde in de Nederlanden* (Sint-Truiden 1995).
- Rooij, H.J.M. van, *Het Oud-archief van het Groot-Zieken-gasthuis te 's-Hertogenbosch* (3 dln.; 's-Hertogenbosch 1963).
- Sanders, J.G.M., *Kartuizers in het land van de Dommel. Klooster Sint-Sophia van Constantinopel bij 's-Hertogenbosch, 1466-1641* (Woudrichem 2012).
- Sasse van Ysselt, A.F.O. van, *De voornamen huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch. Alsmede hunne eigenaars of bewoners in vroegere eeuwen. Aanteekeningen uit de Bossche schepenprotocollen, loopende van 1500-1810* (3 dln.; herdruk, 's-Hertogenbosch 1975).
- Schutjes, L.H.C., *Geschiedenis van het bisdom 's Hertogenbosch* (5 dln.; St. Michiels-Gestel 1870-1876).
- Simons, W., *Bedelordenkloosters in het graafschap Vlaanderen. Chronologie en typografie van de bedelordenverspreiding vóór 1350* (Brugge 1987).
- Steyaert, D., 'Eenheid in de verscheidenheid: historiek van de Alexianen' in: *Werken van Barmhartigheid. 650 jaar Alexianen in de Zuidelijke Nederlanden*. Tentoonstellingscatalogus Stedelijk Museum Vander Kelen-Mertens (Leuven 1985) 17-28.
- Vanden Bosch, G., *Monasticon van Zwartzusters-Alexianessen in België* (Brussel 1998).
- Voecht, J. de, *Narratio de inchoatione domus clericorum in Zwollis: met akten en bescheiden betreffende dit fraterhuis*, ed. M. Schoengen, *Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap*, derde serie 13 (Amsterdam 1908).
- Weiler, A.G., *Volgens de norm van de vroege kerk. De geschiedenis van de huizen van de broeders van het Gemene leven in Nederland* (Nijmegen 1997).
- Werken van barmhartigheid. 650 jaar Alexianen in de Zuidelijke Nederlanden*. Tentoonstellingscatalogus Stedelijk Museum Vander Kelen-Mertens (Leuven 1985).
- Wilhelmus Molius, *Kroniek van Molius. Een zestiende-eeuwse Bossche priester over de geschiedenis van zijn stad*, eds. J.A.M. Hoekx e.a. ([s-Hertogenbosch 2003]).
- Wormgoor, I., 'De vervolging van de vrijen van geest, de begijnen en begarden', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 65 (1985) 107-130.